

จดหมายเหตุ

เรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕

๕
ครั้งแรกและครั้งที่ ๒

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาเลวฤตรี พระยานิพัทธ์ราชกิจ (อิน นรพัลลภ)

วันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

คำนำ

เจ้าคุณธรรมสารนิวัติวิมลภักดิ์ มาปรารภแก่ข้าพเจ้าว่า ในการพระราชทานเพลิงศพ พระยานิพัทธราชกิจ (อิน นรพิลลภ) ครั้งนี้ ใครจะพิมพ์หนังสือจากหมายเหตุเสด็จประพาสต้นแจกแก่ผู้มาร่วมงาน อันที่จริงหนังสือเรื่องนี้ได้เคยพิมพ์มาครั้งหนึ่งแล้ว แต่โดยเหตุที่พระยานิพัทธราชกิจเป็นต้นเหตุแห่งเรื่องประพาสต้น จึงที่เจ้าภาพได้เขียนบรรยายไว้ท้ายประวัติของพระยานิพัทธราชกิจนั้นแล้ว การที่จะพิมพ์เรื่องนเช่นในงานนี้อีกครั้งหนึ่งก็นับว่าชอด้วยเหตุผล ข้าพเจ้าจึงอนุโมทนา และขออริยฐานให้ส่วนกุศลบุญราศีอันจะพึงเกิดจากการแพร่วิทยากรในหนังสือเล่มนี้ จึงสำเร็จประโยชน์สุขในปรภพแก่พระยานิพัทธราชกิจ ผู้ล่วงลับไปแล้ว เทอญ

โศภณวิมลภักดิ์

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร
วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๗๗

มหาเสวกตรี พระยานิพัทธ์ราชกิจ (อ้น นรพัทธ์กิจ)
พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๗๗

ประวัติ

มหาเสวกตรี พระยานิพัทธราชกิจ (อิน นรพัลลภ)

พระยานิพัทธราชกิจ นามเดิม อิน นามสกุล นรพัลลภ เป็นบุตร นายศรี นรพัลลภ มหาคเล็ก และ นางศิวา นรพัลลภ ฉันทานทาง ฝ่ายบิดาอยู่ที่จังหวัดกาญจนบุรี จังหวัดธนบุรี ฉันทานทางฝ่ายมารดา อยู่ที่ตรอกเทวสถาน ถนนकिनสอ จังหวัดพระนคร

พระยานิพัทธราชกิจเกิดเมื่อวันที่อาทิตย์ขึ้น ๓๓ ค่ำ เดือน ๘ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๒๐ ตรงกับวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ เมื่ออายุ ๓๓ ปี ได้ศึกษาวิชาหนังสือไทยอยู่กับพระวินัยธร (จวน) วัดกัลยาณมิตร เมื่อศึกษาพอสมควรแล้ว ได้เข้ารับราชการ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ได้ทำการสมรสกับคุณหญิงนิ่ม นิพัทธราชกิจ ซึ่งเป็นบุตรพระรัตนัญญาภิบาล (แสง รัตนัญญาคุปต์) และนางรัตนัญญาภิบาล (พวง รัตนัญญาคุปต์) ณบ้านเชิงสะพานเฉลิมพงษ์ ๕๓ หน้าวัดราชบพิธ จังหวัดพระนคร

การรับราชการ

พ.ศ. ๒๔๓๘ รับราชการในกรมทหาร ซึ่งเรียกชื่อในครั้งนั้นว่า กรมทหารมหาดไทย ได้รับพระราชทานยศเป็นเกาเวริง รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๓๖ บาท

พ.ศ. ๒๔๒๓ ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กพิเศษในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดบวช ๓๒ บาท แล้วเลื่อนขึ้นตามลำดับจนถึงบวช ๒๔ บาท

พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายรองพิในยราชกิจ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดบวช ๖๐ บาท แล้วเพิ่มขึ้นตามลำดับจนถึงบวช ๓๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายพิในยราชกิจ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๗๕ บาท แล้วเพิ่มขึ้นตามลำดับจนถึงเดือนละ ๓๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายจ่าเรศ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๗๖๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นหลวงศักดิ์คินายเวร ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๒๕๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจราชทัณฑ์มหาดเล็กเวรสิทธิ์ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๕๐๐ บาท แล้วเพิ่มขึ้นตามลำดับจนถึงเดือนละ ๕๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระยานฤทธิราชทัณฑ์มณฑลจางวางตรี กรมมหาดเล็ก ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๗๐๐ บาท แล้วเพิ่มขึ้นตามลำดับจนถึงเดือนละ ๗๕๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระยาราชภพน์บริหาร รัชราชการเนตำแหน่งเจ้ากรมพระราชวังขางประธิน ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๗๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระยานิพัทธราชกิจ
รับราชการในตำแหน่งเจ้ากรมพระราชวังสวนสุนันทา และได้รับพระ
ราชทานยศเป็นมหาเสวกตรี ได้รับพระราชทานเงินเดือนๆละ ๘๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๔ กราบถวายบังคมลาออกรับพระราชทาน เข้าย่านาญ
ได้รับพระราชทาน เข้าย่านาญเดือนละ ๔๑๖ บาทเศษ ภายหลังได้ลด
เพื่อช่วยราชการชั่วคราว คงได้รับพระราชทานเข้าย่านาญเดือนละ
๓๖๖ บาทเศษ

นอกจากตำแหน่งหน้าที่ราชการดังกล่าวแล้ว พระยานิพัทธราชกิจ
ได้เป็นสมาชิกเสื่อป่า สังกัดกองม้าหลวง ได้รับพระราชทานยศเสื่อป่า
ตั้งแต่นายหมื่นตรี เลื่อนขึ้นเป็นลำดับจนถึงตำแหน่งยศนายกองตรีแห่ง
กองเสื่อป่า และได้เป็นสมาชิกไก่อ่าเป็นพิเศษด้วย

พระยานิพัทธราชกิจได้รับพระราชทาน เครื่องยศและ เครื่องราช
อิสริยาภรณ์ดังนี้

เครื่องยศ

โต๊ะทอง กาทอง หีบหมากทอง

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

๑. เบญจมาภรณ์ช้างเผือกและมงกุฎสยาม
๒. จตุรภรณ์ช้างเผือกและมงกุฎสยาม
๓. ทริตภรณ์ช้างเผือกและมงกุฎสยาม
๔. ทวีติยาภรณ์มงกุฎสยาม

๔

๕. คติขุทธอมเกล้าวิเศษ
๖. ทราวชีวิมาลาและเข็มพระบรมนามาภิไธยย่อ ว. ป. ร.
ประทับเพชร

เหรียญต่าง ๆ

๑. เหรียญกษัตริย์มาลาเข็มราชการในพระองค์
๒. เหรียญราชวัตรรัชกาลที่ ๕ กาไหล่ทอง
๓. เหรียญราชวัตรรัชกาลที่ ๖ กาไหล่ทอง
๔. เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้น ๔
๕. เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้น ๓
๖. เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๖ ชั้น ๓
๗. เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๗ ชั้น ๓
๘. เหรียญจักรพรรดิมาลา
๙. เหรียญคัลตุรมาลา

นอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานเหรียญที่ระลึกในการพระราชพิธีต่าง ๆ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ ตลอดจนรัชกาลปัจจุบันนี้ทุกคราวที่พระราชทาน

เข็มต่าง ๆ

๑. เข็มตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรปทั้ง ๒ คราว
๒. เข็มพระชนมายุสมมงคล
๓. เข็มข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานเข็มและเสมาเครื่องประดับต่าง ๆ อีกหลายอย่าง

เหรียญและตราต่างประเทศ

ได้รับเหรียญและตราต่างประเทศหลายดวง มีตราประเทศอียิปต์ และประเทศเคนมารก เป็นต้น

คุณสมบัติ

พระยานิพัทธราชกิจคือเอกราชการเป็นสิ่งสำคัญ มีความซื่อสัตย์ ต่อหน้าที่ มีความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเจ้านาย ที่ใต้ทรงอุปถัมภ์ มีความอดทนอดกลั้นทำราชการมิได้คิดแก่เห็นใจ เหนื่อย แม้ว่าจะช่วยเรียกตาม ถ้าไม่ถึงกับล้มหมอนนอนเสื่อแล้ว เป็นพยายามที่สุดที่จะไม่ให้ขาดราชการได้ เช่นเวลาช่วยเขียนใช้ ถ้า พันเวลาจับใช้ พระยานิพัทธราชกิจอดสู้อดทนไปทำราชการจน ใต้งานนี้เอง ๆ

กิจการในหน้าที่ ๆ ใต้งานนั้น เป็นต้องพยายามจะทำให้แม่นยำ งานใต้วางความซื่อสัตย์ของท่านผู้บังคับบัญชาว่า เป็นผู้แม่นยำใน การตั้งเครื่องในพระราชพิธีต่าง ๆ ในหน้าที่มหาดเล็กครั้งนี้เป็นชาติ

อาศัยความวิริยะภาพ ความซื่อสัตย์ กังกล่าวแล้ว พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๓ รัชกาล ได้ทรงพระมหากรุณาแก่พระยา นิพัทธราชกิจเป็นพิเศษ ซึ่งเป็นที่น่าปลื้มยินดียิ่งนัก กังระใต้งกล่าว พอเป็นสังเขป

พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีขัตติยมาลา ทรงพระมหา
กรุณาเป็นพิเศษหลายอย่าง

๑. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ โดยเสด็จพระราชดำเนิ
ประพาสประเทศยุโรปทั้งสองคราว คือ พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อมีบรรดาศักดิ์
เป็นนายพิไชยราชกิจ และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ เมื่อมีบรรดาศักดิ์เป็น
เจ้าหมื่นเสมอใจราช

๒. ในการเสด็จพระราชดำเนินนอกประเทศแห่งอื่น ๆ เช่น ชวา
สิงคโปร์ เป็นต้น ก็ได้ โดยเสด็จแทบทุกคราว หรือในการเสด็จ
พระราชดำเนินในประเทศสยาม ก็โปรดเกล้าฯ ให้พระยานพิท
ธราชกิจตามเสด็จทุกคราวมิได้ขาด

๓. ในการเสด็จไปรเวทซึ่งไม่โปรดให้เขียนทางราชการก็ โดย
เสด็จพระราชดำเนินทุกแห่ง การเสด็จไปรเวทเช่นนี้ภายหลังได้ ชอ
ว่า “เสด็จประพาสต้น” ซึ่งมีเรื่องดังนี้ พระยานพิทธราชกิจ ซึ่ง
เวลานั้นเป็นหลวงศีกคินายเวร ได้ขอร้องกำกับเครื่องลำหนึ่งใ
นระยวนเสด็จประพาส พระยานพิทธราชกิจมีนามว่า “อิน” พระบาท
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเข้าพระทัยว่า พระยานพิทธราชกิจมีอายุ
แก่กว่าพระชันษา จึงทรงเรียกว่า “ตาอิน” เรือที่พระยานพิท
ธราชกิจอยู่ ก็ทรงเรียกว่า “เรือตาอิน” เจ้านายที่โดยเสด็จพระราช
ดำเนินก็ทรงเรียกเรือตาอินโดยพระราชกระแสรับสั่ง เมื่อเรียกเรือ ๆ
เสียงจึงรับขึ้นว่า “เรือกัน” จึงเห็นเหตุให้ทรงพระราชวิจารณ์ถึง

เรื่องเรือต้นเป็นมูลเหตุ จึงเลยเรียกการเสด็จประพาสนั้นว่า “การเสด็จประพาสต้นหรือเรียกย่อ ๆ ว่าเสด็จต้น” จนได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมรูปพระเชนิคทรงแท่งพระองค์อย่างสวยงาม ก็ทรงฉลองพระองค์หัววม ๆ หรืออีกนัยหนึ่งเป็นเครื่องที่ทรงแท่งอย่างคนสามัญ และมีพระราชดำริเรียกเครื่องทรงพระเชนิคนี้ว่า “เครื่องต้น” พระรูปหนึ่ง มีลายพระราชหัตถ์เลขาว่า “รูปทรงเครื่องต้น พระราชทานหลวงศักดิ์ค้ายเวรต้น ผู้ที่ได้ตามเสด็จต้นแลเป็นคนต้นเหตุต้น” แล้วทรงเซ็นพระบรมนามาภิไธย เรื่องต้นเหตุที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีพระบรมราชดำริเรียกการเสด็จไปรเวทว่า “เสด็จประพาสต้น” นั้น ความพิสดารสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือจดหมายเหตุในรัชกาลที่ ๕ ครั้งแรกแลครั้งที่ ๒ ซึ่งได้พิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้แล้ว

๕. การเสด็จพระราชดำเนินประพาสต้นนั้น มีพระราชนิยมที่จะไม่ให้ใครรู้จักพระองค์ว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยานิพัทธ์ราชกิจเป็นตัวแทนพระองค์ในบางแห่ง ส่วนพระองค์ท่านทรงกระทำพระองค์เป็นเจ้าราชการซึ่งโดยเสด็จ (คือตามเสด็จพระยานิพัทธ์ราชกิจ ซึ่งให้คนทั้งหลายเข้าใจว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดิน) จนเวลาเสวยพระกระยาหารก็เสวยร่วม แต่ทรงพระมหากรุณากระทำพระที่นั่งการระก่อพระเจ้าแผ่นดิน เช่นมีกล้ำทรงนั่งชัศตมาธิ จนพระยาลิพัทธ์ ราชกิจต้องกราบบังคมทูลอนุญาตจึงจะทรงนั่งชัศตมาธิเป็นต้น

๕. ครั้งหนึ่งเสด็จพระราชดำเนินทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานยศบรรดาศักดิ์แก่พระยานิพัทธ์ราชกิจ ซึ่งเวลานั้นเป็นหลวงศักดิ์นายเวรให้เป็นหัวหมื่น ได้ทรงพระราชดำริที่ว่า จะต้องทรงตั้งที่เมืองกษัตริย์หรือจังหวัดที่เคยเป็นพระนครหลวงจึงจะเป็นการสมควร เมื่อเสด็จถึงจังหวัดกำแพงเพชรซึ่งเป็นเมืองกษัตริย์แต่โบราณ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์ให้เป็นเจ้าหมื่นเสมอใจราช และในการพระราชทานสัญญาบัตรตำแหน่งยศบรรดาศักดิ์หัวหมื่นนั้น โปรดเกล้าฯ ให้จัดพิธีเป็นการพิเศษด้วย อนึ่งถ้ามีพระราชดำรัสเรียกโดยส่วนพระองค์แล้ว ทรงเรียกว่า “ใจเสมอ” แทนที่จะทรงเรียกว่า “เจ้าหมื่นเสมอใจราช”

๖. ในการทอดกฐินที่วัดวิเวกวายุพิศ เกาะบางปะอิน เรียกว่าเป็นการทอดกฐินคัน ในครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยานิพัทธ์ราชกิจเป็นผู้ทอด แต่การทอดกฐินวันนี้ ไม่ใช่เป็นการทอดอย่างพระราชนิพนธ์ เป็นการทอดอย่างประหนึ่งว่า กฐินวันนี้จะเสด็จพระราชดำเนินเอง แต่โปรดเกล้าฯ ให้พระยานิพัทธ์ราชกิจเป็นผู้แทนพระองค์ จัดกระบวนแห่อย่างมโหฬาร เรือองค์กฐินจักเป็นควอิน มีเจ้านายข้าราชการชั้นผู้ใหญ่รั้งขี้บริกษารถวายพระเป็นจำนวนองค์ละมีราคามากๆ ในคราวที่พระราชนิพนธ์ให้พระยานิพัทธ์ราชกิจ ซึ่งยังเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจราชทอดกฐินที่วัดวิเวกวายุพิศเป็นครั้งแรกนั้น ได้ทรงพระมหากรุณาโปรด

เกล้า ฯ พระราชทานโต๊ะทอง กาทอง หีบหมากทอง เป็นเกียรติยศ เพื่อที่จะให้มีคนเชิญเป็นเกียรติยศไปในงานอภิเษกนั้น และทั้งได้ทรงพระมหากรุณาพระราชทานตราครุฑทองคำมเกล้า ฯ ฝ่ายในแก่คุณหญิงนิ่ม นีพิพัทธราชกิจ ภรรยา และพระราชทานหีบหมากกาไหลทองมีพระบรมนามาภิไธยย่อ จ. ป. ว. เป็นเกียรติยศด้วย

๗. ได้ทรงพระมหากรุณามีพระราชดำรัสสั่งพวกร่างต่าง ๆ ในฐานะที่เป็นคนไปรบกปรานใกล้ซีก ก็จะได้เห็นในพระราชนิพนธ์หนังสือไกลบ้าน และพระราชนิพนธ์ถึงสมเด็จพระบรมราชินีพระพันปีหลวง เป็นต้น

๘. เวลาตามเสด็จพระราชดำเนิน ทรงใช้ให้มีหน้าที่เป็นผู้หุงพระกระยาเสวยเป็นพิเศษ ทรงใช้ให้ถวายอยู่งานนวก ตลอดจนกลับพระมหานคร ก็ทรงใช้ให้ถวายอยู่งานนวกแทนหมอนนวกหลวงเสมอๆ แลราชการอื่นๆที่ใกล้ซีก ก็ยังทรงใช้ส่วยเสมอ โดยทรงพระมหากรุณาว่าเป็นคนซื่อสัตย์ ถึงกับทรงไว้วางพระราชหฤทัยว่าพระยานิพัทธราชกิจซึ่งเวลานั้นเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจราชมีตำแหน่งเป็นมหาดเล็กไปคุมชำระราชการฝ่ายในแต่ผู้เดียวเท่านั้น ไม่ต้องมีตำรวจหรือพนักงานกระทรวงวังไปกำกับด้วยก็ได้

รัชกาลที่ ๖

ในรัชกาลที่ ๖ พระยานิพัทธราชกิจ เมื่อยังรับราชการในตำแหน่งเจ้าหมื่นเสมอใจราช ก็ได้ทรงพระมหากรุณาให้รับราชการอย่างใกล้ชิด มีการเสด็จพระราชดำเนินที่ไหน ก็โดยเสด็จพระราชดำเนินแทบทุกครั้ง ทรงพระมหากรุณาไปรบกเกล้า ฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น

พระยานรฤทธิราชหิซ และเลือนยศเป็นจางวางตรีกรมมหาดเล็ก และ
 ในรัชกาลที่ ๒ นั้น ได้ทรงพระมหากรุณาพระราชทานให้ทอดกฐิน
 วัฑฒนวิเวกถวายพิศอย่างทำนองครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระ
 ราชทาน แก่กฐินครั้งรัชกาลที่ ๒ ไปวัดเกล้า ๆ ให้ทอดกฐินอย่างกฐิน
 ไถ่ป่า คือกระบวนทุกสิ่งทุกอย่าง เช่น เครื่องแต่งตัวก็ทำ เครื่องต่าง ๆ
 หักหลายก็ทำ ล้วนแล้วไปถวายแพรและผ้าสี่เขี้ยวทั้งสิ้น ซึ่งเป็นพร้อม
 ของสมาชิกไถ่ป่า อนึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้เป็นสมาชิก
 สามเหล่าขมถวาย

รัชกาลปัตยุบันนี้

ในรัชกาลปัตยุบันนี้ ก็ได้ทรงพระมหากรุณาในฐานะที่ทรง
 ค้นเคยมามากครั้งพระเยาว์ จนเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ซึ่งพระยา
 นิพัทธราชกิจรอดภัยพระราชทานเขี่ยบ้านอายุแล้ว ยังทรงพระมหากรุณา
 ระลึกถึง และพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓ เป็นพิเศษ

พระยานิพัทธราชกิจมีความเคารพและจงรักภักดีต่อเจ้านายผู้ มี
 อำนาจเหนือ หรือท่านผู้ที่มีพระเดชพระคุณเมตตาการุณา มีความ
 รักใคร่เอ็นดูเพื่อช่วยเหลือเพื่อนข้าราชการที่มีฐานะเสมอกัน มีความ
 เมตตาการุณาแก่เพื่อนข้าราชการชั้นผู้น้อย สันตชอบศึกเตือนว่ากล่าว
 เพื่อให้ประพฤติคนและปฏิบัติราชการให้เป็นไปโดยชอบ ไม่มีการ
 อิจฉาริษยาต่อเพื่อนข้าราชการด้วยกันเลย

ในส่วนวงศาคุณาญาติ พระยานิพัทธราชกิจมีความโอบอ้อมอารี
 รักและนุรักษ์ตลอดไม่ว่าญาติห่างหรือสนิท ควรจะอุปการะช่วยเหลือ
 ถวายประการใดก็ได้แล้ว เป็นอุปการะช่วยเหลือที่เกื้อหนุน

การพระศาสนา พระยานิพัทธ์ราชกิจเป็นผู้เลือกมโหรีราชกิจผู้
หนึ่ง ใ้เข้าเพื่อกุศลเนือง ๆ เช่น สร้างและปฏิสังขรณ์โบสถ์ วิหาร
ศาลา และทำบุญอื่น ๆ ตามถ้ำดังที่จะทำใ้เป็นคณ

เมื่อออกจากราชการรับพระราชทานเบี้ยบำนาญแล้ว ก็ใ้มี
โอกาสฆ่าเพื่อกุศลและประกอบกรอาชีพตามโอกาสอันควร มีความ
สุขสบายมาหลายปี

ครั้นเมื่อคณ พ.ศ. ๒๔๗๗ นมโรคเข็ญคเข็ญนเนื่องจากความชรา
บังเกิดช่น ใ้เริ่มช่วยมาแต่คณ อากกรทรงบัง ทเลาบัง กลัย
ทรคลงบัง จนถึงคณธันวาคม มีอาการทรคหนักช่นจนหมคความ
สามารถที่แพทย์จะเข็ญยาใ้ พระยานิพัทธ์ราชกิจใ้ถึงแก่อนิจกรรม
เมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ เวลา ๓๓ นาฬิกา ๔๕ นาที คณ
นวดอายุใ้ ๗๖ ปี ๓ เกษน ๑๖ วัน ทรคถานยเรียงชกเป็นอายุ ๗๗ ปี

อธิบายเรื่องเสด็จประพาสต้น
พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาตำราพระอักษร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชอัธยาศัย
โปรด ๑ ในการเสด็จประพาส ตั้งแต่เสด็จเสด็จถึงด้วยราชสมบัตินั้น
เสด็จประพาสแทบทุกปี เสด็จไปตามหัวเมืองน้อยใหญ่ในพระราช
อาณาเขตค้ำข้าง เสด็จไปถึงต่างประเทศค้ำข้าง ได้โดยเสด็จความมณฑล
หัวเมือง ในพระราชอาณาเขตค้ำข้างทุกมณฑล เว้นแต่มณฑลภาคพายัพ
มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลอุดร และมณฑลอิสานเท่านั้น ด้วยเมื่อ
ในรัชกาลที่ ๕ ทางคมนาคมถึงมณฑลเหล่านั้นจะไปมายังกันการนัก
เปลืองเวลาและลำบากแก่ผู้ขึ้น จึงขอให้มีเสด็จจนตลอดรัชกาล

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองน้อยใหญ่ในพระราชอาณาเขตค้ำข้าง
ข้างคราวก็เสด็จไปเพื่อทรงตรวจราชการปกครอง ราชการรับเสด็จเป็น
ทางราชการ ข้างคราวก็เสด็จไปเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ ไม่
โปรด ๑ ให้กิจการรับเสด็จเป็นทางราชการ ที่เรียกว่า “เสด็จประพาส
ต้น” อยู่ใน การเสด็จเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ แต่โปรด ๑ ให้
กิจการที่เสด็จไปให้ง่ายยิ่งกว่าเสด็จไปประพาสเพื่อสำราญพระราชอิริยา
บถอย่างสามัญ คือไม่ให้มีทหารมาส่งหัวเมือง ให้เจ้าหน้าที่ประทัย
แรมอยู่ที่ใด ๆ สุขแต่พอพระราชหฤทัยที่จะประทัยที่ไหนก็ประทัยที่นั่น
ข้างที่ก็ทรงเรือเล็กหรือเสด็จโดยสารถไฟไป มิได้ใคร้วักพระองค์

๒

การเสด็จประพาสต้นเริ่มครั้งแรก เมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) ราชการเสด็จประพาสต้นครั้งนี้ นายทรงอำนาจภาพได้เขียนจดหมายเล่าเรื่องประพาสต้นไว้ โดยพิสดาร ดังที่พิมพ์ไว้ในตอนต้นสมุดเล่มนี้

เหตุที่เรียกว่าประพาสต้นนั้น เกิดแต่เมื่อเสด็จในคราวนี้ เวลาจะประพาสมิให้ใครรู้ว่าเสด็จไป ทรงเรือมากเก่งสี่แจวลำ ๑ เรือนี้ลำเดียวไม่พอบรรทุกเครื่องครัว จึงทรงซื้อเรือมาคประทุน ๔ แจวที่แม่น้ำอ้อมแขวงจังหวัดราชบุรีลำ ๑ ไปรอกให้เจ้าหมื่นเสมอใจราช เป็นผู้คุมเครื่องครัวไปในเรือนี้ เจ้าหมื่นเสมอใจราช ซ้ออัน จึงทรงดำรัสเรียกเรือลำนั้นว่า “เรือซ้ออัน” เรียกเร็ว ๆ เสียงเป็น “เรือต้น” เหมือนในขบทที่ซึ่งว่า

“พระเสด็จโดยแค้นชล ทรงเรือต้นงามเลิศฉาย” พงศกัเพราะก็ แต่เรือมาคประทุนลำนั้นไซ้ยู่ได้หน้อยหนึ่ง เปลี่ยนเป็นเรือมากเก่ง ๔ แจวอีกลำ ๑ จึงไปรอกให้เอาชื่อเรือต้นมาใช้เรียกเรือมาคเก่ง ๔ แจวลำที่เป็นเรือพระที่นั่งทรง อาศัยเหตุนี้ ถ้าเสด็จประพาสโดยกระบวนเรือพระที่นั่งมากเก่ง ๔ แจว โดยพระราชประสงค์จะมีให้ ผู้ใดทราวยว่าเสด็จไป จึงเรียกการเสด็จประพาสเช่นนั้นว่า “ประพาสต้น” คำว่า “ต้น” ยังมีที่ไซ้ยู่โดยต่อมาจนถึงเครื่องแต่งพระองค์ในเวลาทรงเครื่องอย่างคนสามัญ เสด็จไปประพาสมิให้ผู้ใดเห็นแปลกประหลาดพิศอกกับคนสามัญ คำว่าเรียกว่า “ทรงเครื่องต้น” ต่อมาไปรอกให้ปลูกเรือนฝากกระดานอย่างไทย เช่นพลเรือนอยู่กันเป็นสามัญชนที่ในพระราชวังดุสิต ก็พระราชทานนามเรือนนั้นว่า “เรือนต้น” ดังนี้

ก

การเสด็จประพาสคันเมือคราว ร.ศ. ๓๒๓ เป็นการสนทนายิ่งกว่า
เคยเสด็จไปตำราญพระราชอิริยาบถแต่ก่อนมา ที่จริงอาจกล่าวว่าเป็น
ประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองได้ด้วยอีกสถาน ๑ เพราะเสด็จเที่ยว
ประพาสปะปนไปกับหมู่ราษฎรเช่นนั้น ได้ทรงทราบคำราษฎรกราบทูล
ปรารภกิจสุขทุกข์ ซึ่งไม่สามารถจะทรงทราบได้โดยทางอื่นก็มาก ด้วย
เหตุทั้งปวงนี้ ต่อมาอีก ๒ ปี ถึง ร.ศ. ๓๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๗) จึงเสด็จ
ประพาสคันเมือคราว ๓ เสด็จประพาสคันคราวนี้ ทายราษฎรมาแต่
ก่อนว่ามีผู้หนึ่งผู้ใดได้เขียนจดหมายเทศไว้เหมือนเมือคราวเสด็จประพาส
คันครั้งแรกไม่ จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๗ พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินี
นาฏ ทรงพระปรารภระใครพิมพ์หนังสือประทานตอบแทนผู้ถวายจดนำ
ส่งกราบทูล ครั้นได้ปรึกษาสมาเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าภาณุภาค
กรมชนนีทองเขตขัติยนาวิ-สมเด็จหญิงน้อย-พระธิดา ทรงค้นหนังสือ
เก่าซึ่งได้ทรงเก็บรวบรวมไว้ พบสำเนาจดหมายเทศเสด็จประพาสคันครั้ง
ที่ ๒ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์
โดยท้าวสีหไสยสมเด็จหญิงน้อยทรงเขียนไว้ ในเวลาสนองพระเดชพระคุณ
สมเด็จพระบรมชนกนาถ เป็นตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายใน อยู่ใน
เวลาเมื่อเสด็จประพาสคราวนั้น จึงประทานสำเนาไปยังท้าวสมเด็จ
วชิรญาณสำหรับพระนครและมีรับสั่งมาว่า หนังสือเรื่องนสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ถึง ๓๗ ปีแล้ว ผู้ซึ่งยังไม่ทราบ
เรื่องเสด็จครั้งนั้นมีมากด้วยกัน ถ้าแห่งใดควรจะทำคำอธิบายหมายเลข
ให้เข้าใจความยิ่งขึ้นได้ ก็ให้กรรมการช่วยทำคำอธิบายหมายเลขด้วย
จึงได้จัดการทำถวายตามพระประสงค์ทุกประการ

สารบัญ

บอกพระนามและนามที่ใช้คำพรางไว้ในจดหมาย หน้า (๑)

จดหมายนายทรงอานภาพ

จดหมายฉบับที่ ๑ เล่าเหตุที่จะเสด็จประพาสกัน หน้า ๕

จดหมายฉบับที่ ๒ เล่าเรื่องเสด็จจากบางปะอินต้องลงมาตามลำ
แม่น้ำเจ้าพระยา-เสด็จประทับวัดปรมัยยิกาวาส-เสด็จประพาส
สวนสะทอน ในแม่น้ำอ้อมเมืองนนทบุรี-เสด็จประทับแรมที่หน้า
วัดเขมา - เสด็จจากวัดเขมาต้องลงมาเข้าคลองบางกอกใหญ่
และคลองภาษีเจริญ - ประทับแรมหน้าวัดหนองแขม-เสด็จจาก
วัดหนองแขมเข้าคลองท่าเนิรสะทอน ทบุดกระบวนประทับ
แรมที่หน้าวัดโชติทายการาม - เสด็จเรือเล็กประพาสทุ่งที่
น้ำท่วม- หน้า ๓

จดหมายฉบับที่ ๓ เล่าเรื่องเสด็จจากวัดโชติทายการามถึงเมือง
ราชบุรี - เสด็จรถไฟพิเศษไปประพาสเมืองเพชรบุรี - เสด็จกลับ
ประทับแรมณเมืองราชบุรี-เสด็จทอดพระเนตรแต่ยวชนาคบุตร
พระแสนทองฟ้า - เสด็จประพาสแม่น้ำอ้อม - เสด็จกลับประทับ
แรมเมืองราชบุรี - เสด็จประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันออก - เสด็จ
รถไฟธรรมดาไปประพาสโพธาราม-เสด็จกลับโดยทางชลมารค
มาประทับแรมที่เมืองราชบุรี- หน้า ๗

(๒)

จดหมายฉบับที่ ๕ เล่าเรื่องเสด็จประพาสตลาดราชบุรี-เสด็จ
จากเมืองราชบุรีทางแม่น้ำอ้อม - เสด็จแวะซื้อเสบียงอาหารที่
ปากคลองวัดประโคน - เสด็จทอดพระเนตร ละคอน ซากุรีย่านตา
หมอนสี-เสด็จแวะทำครัวที่บ้านนายอำเภอ-เสด็จประทับแรมเมือง
สมุทรสงคราม-เสด็จทอดพระเนตรวัดพวงมาลัย ตลาดคลอง
ข้าววา วัดดาวกิงส์ บ้านกำนันจัน-เสด็จกลับมาประทับแรม
เมืองสมุทรสงคราม - เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมืองสมุทร
สงคราม- หน้า ๓๔

จดหมายฉบับที่ ๕ เล่าเรื่องเสด็จประทับเรือฉลอมไปทอดพระเนตร
ละมู ที่ปากอ่าวแม่กลอง-เสด็จเลยไปถึงปากน้ำเมืองเพชรบุรี-
เสด็จเรือกลไฟไปประทับแรมที่จวนเจ้าพระยาสุรพันธ์ฯ - เสด็จ
ประพาสทางเหนือน้ำโดยทางชลมารค - เสด็จประทับบางทะเล
และประทับแรมที่นั่น - เสด็จจากบางทะเลทางทะเลมาเข้าบ้าน
แหลม กลับมาประทับแรมเมืองเพชรบุรี-เสด็จประพาสพระนคร
คีรี-เสด็จประพาสวัดต่างๆ ในจังหวัดเพชรบุรี-เสด็จไปประทับ
แรมที่บ้านแหลม- หน้า ๒๓

จดหมายฉบับที่ ๖ เสด็จจากบ้านแหลมโดยทางทะเลถึงเมืองสมุทร
สาคร-จากเมืองสมุทรสาครไปประทับแรมที่จวงวาย-เสด็จโดย
รถไฟพิเศษไปประพาสพระปฐมเจดีย์-เสด็จประพาสวัดพระประ
โตน โดยทางชลมารค-ประทับเสวยเย็นที่บ้านพระยาเวียงใน-

(๓)

เสด็จมาประทับแรมที่วังวร่าย - เสด็จประพาสคลองภาษี - เสด็จ
ประทับแรมบ้านสองพี่น้อง - เสด็จประพาสคลองสองพี่น้อง - เสด็จ
ประทับแรมที่วัดบางขิวทอง - เสด็จจากวัดบางขิวทอง ถึงเมือง
สุพรรณบุรี - เสด็จประพาสทางเหนือหน้า - เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง
วัดมหาธาตุ หลักเมือง วัดป่าเลไล - เสด็จ
กลับมาประทับแรมที่บางปลาหมอ - เสด็จจากบางปลาหมอถึงบ้าน
ฉักไถ่ - เสด็จประพาสทางเหนือหน้า - เสด็จประทับแรมที่บ้าน
ฉักไถ่ -

หน้า ๒๔

จดหมายฉบับที่ ๗ เสด็จจากบ้านฉักไถ่ไปทางคลอง
บางโพงเสง คลองบางหลวงซ้ายเอียง - เสด็จแวะทำครัวที่บ้าน
นายช่างอำแดงพลับ - เสด็จถึงบางปะอิน - เสด็จจรดไฟพะเนียงกลับ
กรุงเทพ ฯ

หน้า ๓๑

จดหมายฉบับที่ ๘ พรรณนาถึงผลในการเสด็จประพาสกัน - หน้า ๓๕

พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสคืน

วันที่ ๒๗	กรกฎาคม เสด็จเรือจากกรุงเทพ ฯ	หน้า ๔๓
๒๘	ทรงถ่ายรูปที่วัดเขมาแล้วเสด็จต่อไปประทับแรม บ้านคงทาล	๔๓
๒๘	ทรงถ่ายรูปและเสด็จต่อไปประทับแรมที่เกาะลอย	๔๒
๓๐	เสด็จประพาสทางวังจันทร์แล้วเสด็จต่อไปประทับแรม ที่ศาลาลอย	๔๒
๓๓	เสด็จประพาสทำเจ้าสนุกแล้วไปประทับแรมบ้านเสาใต้	๔๓
๓	สิงหาคม เสด็จประพาสเมืองสระบุรีแล้วเสด็จมา ประทับแรมท่าเรือ	๔๔
๒	เสด็จพระพุทธรูปแล้วกลับมายาประทับแรมท่าเรือ	๔๔
๓	เสด็จลงมารับสมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ และประชุมเสนาบดีแล้วเสด็จกลับบางปะอิน	๔๖
๔	เสด็จเรือจากบางปะอินประทับแรมสี่กุก	๔๗
๕	เสด็จเสวยที่ขานหมื่นยี่สิบพัทธภูวนาถ เรื่องพระนอนวัดป่าโมกข์พักใต้ สำเนาลิขิตของพระครูวัดป่าโมกข์เรื่องพระนอนพักใต้ คำวาทะพระนอนขอก	๕๐ ๕๓ ๕๖
๖	เสด็จประพาสเมืองอ่างทองแล้วเสด็จไปประทับแรม วัดเกศไชโย	๕๗

(๖)

วันที่	๗	เสด็จต่อไปประพาสวัดชลอนเทพาวาสแล้วไป ประทับแรมที่เมืองสิงห์	หน้า ๕๘
»	๘	เสด็จต่อไปประพาสอำเภออินทร์แล้วไปประทับแรม อำเภอสรรพยา	» ๕๘
»	๙	เสด็จถึงเมืองไชยนาท ประพาสวัดและโรงทหารแล้ว เสด็จไปประทับแรมที่จรรมามูล	» ๖๐
»	๑๐	เสด็จถึงเมืองมโนรมย์ประพาสสระแก้ว	» ๖๒
»	๑๑	เสด็จไปประพาสวัดพระปรารักษ์เหลืองแล้วไป ประทับแรมอำเภอพุทไธสง	» ๖๓
»	๑๒	เสด็จไปประพาสวัดเกาะแล้วไปประทับแรมนครสวรรค์	» ๖๔
»	๑๓	เสด็จประพาสตลาดปากน้ำโพและโรงทหาร	» ๖๔
»	๑๔	เสด็จประพาสตลาดทางน้ำ	» ๖๕
»	๑๕	เสด็จจากนครสวรรค์ประพาสบ้านนายพันแล้ว ไปประทับแรมตำบลยางเขน	» ๖๖
»	๑๖	เสด็จต่อไปถึงบ้านเก้าไร่ขจรชัยพุกจันแล้ว เสด็จไปประทับแรมบ้านห้วยคต	» ๖๘
»	๑๗	เสด็จต่อไปถึงบ้านตำบลหูกวางแวะประพาสบ้าน กำนันโย แล้วไปประทับแรมบ้านแคน	» ๗๐
»	๑๘	เสด็จประพาสเขานอแล้วเสด็จไปประทับแรมเมืองชาลุม	» ๗๓
»	๑๙	เสด็จทอดพระเนตรถนนแดงแล้วเสด็จไป ประทับแรม ตำบลยางเขม	» ๕๗

(๗)

วันที่ ๒๐	เสด็จออกไปประทับแรมตำบลวังนางร่ำ	หน้า ๗๖
๒๑	เสด็จออกไปประทับแรมตำบลท่าซำเหล็ก	๗๖
๒๒	เสด็จแวะวัดวังพระธาตุแล้วไปประทับแรมกำแพงเพชร	๗๗
๒๓	เสด็จประพาสเมืองกำแพงเพชรเก่า และถ่ายรูปคนงาม	๗๓
๒๔	เสด็จประพาสคอนเหนือเมืองกำแพงเพชรเก่า พระบรมราชาธิบายเรื่องเมืองกำแพงเพชรเก่า	๗๕
๒๕	เสด็จประพาสคลองสวนหมากและวัดพระธาตุ หนังสือนายชิตมหากเล็กทูลเกล้าฯ ถวาย เรื่องตำนานพระธาตุ สำเนาตำนานที่จารึกในลานเงิน	๗๓
๒๖	ทรงถ่ายรูปคนตระกูลพระยากำแพงเพชรเก่า และเสด็จประพาสวัดคูยาง แล้วเสด็จออกจาก กำแพงเพชร	๗๗
๒๗	ประทับแรมบ้านแคน	๓๐๒
๒๘	เสด็จประพาสวัดเขาคินและประทับแรม	๓๐๒
๒๙	ชาวบ้านเขาคินเฝ้าแล้วเสด็จมาถึงปากน้ำโพ พระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย เรื่องพลท้าววิม พานายสืบทาย	๓๐๕
		๓๐๖

บอกพระนามและชื่อที่ได้ใช้คำพรางไว้

ในจดหมายนายทรงอานภาพ

- นายอัญญาธ คือ สมเด็จพระอนงชาธิราช เจ้าฟ้าชายธวัชวงศ์เดชาวรุฒ
กรมหลวงนครราชสีมา
- นายทรงอานภาพ คือ กรมพระยาตำราจรรยา
- นายวงศ์ตะวัน คือ เจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (โต บุนนาค)
- หลวงรัตนาวุธ คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖
- ท่านมหาสม คือ กรมพระสมมตอมรินทร์
- เจ้านายที่ไปตาม คือ สมเด็จพระปิณฑิตาเจ้าสุทนต์มณี พระอัครราช
เสด็จ ๒ พระองค์ เทวี กษัตริย์เจ้าฟ้า กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร
- ขุนสวรรค์ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
- นายฉานพ คือ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
- หมื่นสรรพกิจ คือ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

จดหมายนายทรวงอานูภาพ
เล่าเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งแรก

จดหมายฉบับที่ ๑

บางปะอิน

ณวันที่ ๑๒ เดือน กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประคิมจู้

ฉัน มาตามเสด็จคราวนี้ หมายถึงจะมาตั้งหน้ากินและนอนใต้
สขาจนเสด็จกลับ อย่างเคยมาตามเสด็จบางปะอินเที่ยวก่อน ๆ แต่
เที่ยววันเห็นจะต้องพักที่ นาลาที่อยู่เที่ยวเตร่หลาย วันที่เที่ยว
เที่ยวได้ทราบว่าเสด็จไปประพาสเมืองราชบุรี หรืออย่างไรจ้ะไม่รู้แน่ไม่ได้
เป็นแต่เห็นเขาตระเตรียมเรือแพชลมุนกันอยู่

เหตุที่จะเสด็จประพาสต่อไปในคราวนี้ ได้ทราบว่าเมื่อก่อนจะ
เสด็จขึ้นมาบางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวไม่ใคร่จะทรงสขา หมายถึงจะเสด็จ
ขึ้นมาพิทักษ์พระองค์ตามเคย ก็มีพระราชกิจและพระราชกิจติด
ตามขึ้นมา หาเวลาพักไม่ใคร่ได้จึงไม่ทรงสขามากไป เสวยไม่ได้
และบรรทมไม่หลับทั้งสองอย่าง หมอเห็นว่าจะต้องเสด็จประพาสเที่ยวไป
ให้พ้นความรำคาญ อย่าให้ต้องทรงเป็นพระราชธุระในราชกิจอย่างใด ๆ
เสียดลักราวหนึ่งจึงจะรักษาพระองค์ให้ทรงสขาได้คงเก่าโดยเร็ว เจ้า

นายผู้ใหญ่ที่มาตามเสด็จจึงพร้อมกันกราบบังคมทูล ขอให้ทรงรับ
พระราชโอรสเสด็จประพาสตามคำแนะนำของหมอ ทรงดำริเห็นชอบด้วย
จึงจะเสด็จไปประพาสตามลำน้ำด้วยกระบวนเรือยี่กึ่งพันฟองเรือไฟไปจาก
บางปะอิน นี้จะเสด็จไปถึงไหนและจะเสด็จไปกี่วันฉันยังหาทราบไม่ เป็น
แต่ทราบว่าเสด็จครั้งนี้เจ้ากระทรวงท่านห้ามปรามไม่ให้จัดการรับ
เสด็จตามทางราชการ จะให้เป็นการเสด็จอย่างเจียม ๆ แล้วแต่พอ
พระราชหฤทัยจะเสด็จที่ใด หรือประทับที่ใดใ้ตามพระราชประสงค์
อย่าให้มีเครื่องขุ่นเคืองรำคาญพระราชหฤทัยไ้โดยเป็นอันขาด

ส่วนตัวฉันเองนั้นท่านสั่งให้ ไปตามเสด็จด้วยในคราวนี้ ต้อง
เตรียมหาผู้คนสระเบียงอาหารลงเรือ ไ้เรือ ๖ แวงลำหนึ่งจะไปด้วย
กันกับนายอภัยวรด หวังใจว่านายอภัยวรดจะไม่ไปเจียดใช้กลางทาง
อย่างเมื่อไปตามเสด็จเมืองชะวาทด้วยกันคราวนั้น

ขอขจากหมายฉบับนี้เพียงนี้ ด้วยกำลังจิตเรือแพ่งุ่นวาย แล้ว
จึงจะจากหมายบอกข่าวคราวมาให้ทราบต่อไป

นายทรงอนุภาพ หุ้มแพร

จดหมายฉบับที่ ๒

วัดโชติทายการาม คลองตำเนิรสะตวก

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประคิษฐ

ฉันได้ขอกมาในจดหมายฉบับก่อนว่า จะจดหมายส่งข่าวคราว การเสด็จประพาสมาให้ทราบเนื่อง ๆ วันนี้ประทับแรมอยู่ที่วัดโชติทายการาม คลองตำเนิรสะตวก ฉันมีเวลาว่างอยู่ข้างจึงได้เขียนจดหมายฉบับนี้ฝากเขามาให้ หวังใจว่าจะไม่ไปหายสูญเสียกลางทาง

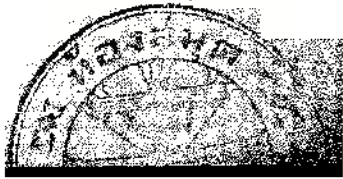
เสด็จออกจากบางปะอิน เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓ ล่องมาตามลำแม่น้ำเรือฉันมาล่องหน้าทราบว่าเสด็จประทับวัดปรมมัยยิกาว่าศครุหนึ่ง แล้วเสด็จประพาสสวนสระต้นของนายบุตร ที่แม่น้ำอ้อมแขวงเมืองนนทบุรี ว่ามีสระต้นอย่างก็ ๆ ที่สวนนั้นมากกำลังสระต้นออกผล เจ้าของสวนเชิญเสด็จเก็บสระต้น ทราบว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัย และทรงพระกรุณาแก่เจ้าของสวนมาก เวลาเย็นเสด็จมาประทับแรมที่หน้าวัดเขมา จอดเรือพระที่นั่งเข้าที่สะพานหน้าวัดอย่างเราไปเทียบกัน ใช้ศาลาน้ำหน้าวัดเป็นที่ของพระโรง ไม่มีพลับพลาฝาเรือนอย่างใด เจ้าพนักงานเจ้าของท้องที่ก็เหมือนจะไม่รู้ตัวว่าจะเสด็จมาประทับแรมที่นั้น การล้อมวงง่าจึกกันตามแต่จะทำได้ก็สนุกดีจนเวลาทุ่มเศษ กรมหลวงนเรศวร เสนาบดีกระทรวงนครบาลจึงเสด็จไปถึง ได้ยินรับสั่งว่า “อาคันแก่่ง ๆ กันไม่รู้ พอรูกรับมาจะต้องนั่งอยู่ขัง”

วันที่ ๑๕ เวลาเช้าออกกระบวนล่องลงมาเข้าคลองบางกอกใหญ่ และคลองภาษีเจริญ ฉันมากกระบวนหน้าตามเคย ปล่อยให้เวลาหัวน้ำลง เมื่อพ้นหนองแขมเจอเรือไฟที่ไปก่อนติดขวางคลองอยู่ลำหนึ่ง ฉันจึง ปลดปล่อยเรือไฟที่รุ่งเรือให้คอยตามเรือไฟลำหน้า ส่วนตัวฉันเองให้คน แกรวเรือล่องเลยไปชกคอยเรือไฟที่หน้าลบกบ้านกระทู้มแบน รอ ๆ อยู่ เท่าใด ๆ ก็ไม่เห็นเรือไฟตามชอกมา น้ำก็แห้งงวดลงไปทุกที พอแน่ใจว่าเรือไฟคงติดเสียกลางคลองแล้ว ก็พอนึกขึ้นได้ว่าควรมีสระเรียง อาหารอยู่ในเรือไฟหมดทั้งนั้น และคนนายอภัยภูธรที่เอาออกจะหิว จึงชวน กันขึ้นบกเดินไปเที่ยวซื้อข้าวแกงกินที่ตลาดบ้านกระทู้มแบน ไปเจอคน ผักหมี่ก็ คุยว่ารู้จักคุ้นเคยกับเจ้าคุณเทศา ผ่านมาเป็นตอ้งแวงกินหมี่ เสมอ ซอสระเรียงอาหารได้พอกันแล้ว ได้ยินเสียงละคอนที่โรงบ่อน นายอภัยภูธรเกิดอยากคุยละคอนพากันไปคุยไปเจอเจ้าของละคอนเจ้ากรรม รู้จักว่าฉันเป็นหุ้มแพรมหาเด็ก ตั้งรับทันทีพากันมาลงเรือ แต่กระนั้น ก็ไม่พ้น พอประเดี๋ยวเจ้าหมี่เจ้าหมาพากันมารุมมาตุ้ม พิชิตแตก เพราะนายอภัยภูธรที่เคียว ถ้านายอภัยภูธรไม่พาไปคุยละคอน ก็คงจะ ไตนั่งกินข้าวแกงกันในตลาดให้สนุก นี่กลีบตอ้งกินสำรับคัมภีร์อันแล้ว ทอชมแทนเขาแทบไม่ไหว

ชกตรวจกระบวนเสด็จอยู่จนค่ำ กลางคืนนำชนเรือไฟพลวกล่วงหน้า หลกออกมาได้ทีละลำสองลำ ตามตาก็ไม่ได้คิดว่ากระบวนเสด็จอยู่ที่ ไทไหน จนยามกว่ารุ่งได้ความจากเรือลำหนึ่งว่าประทับแรมอยู่ที่หน้าวัด หนองแขม ฉันก็เลยขอคนอนคอยเสด็จอยู่ที่กระทู้มแบนนั่นเอง ครั้น

รุ่งเช้าวันที่๑๖ออกเรือล่องหน้ามาคอยเสกข์อยู่ที่ปากคลองท่าเนิรสะทวด
 พอประมาณ ๕ โมงเช้ากระบวนเสกข์มาถึง เลยเข้าคลองต่อมา น้ำ
 กำลังท่วมทุ่งท่วมคันคลองทั้งสองข้าง แล่นเรือไต่สะทวด พอบ่าย
 สัก ๓ โมงก็มาถึงหลักทก หยุดกระบวนประเทียบแรมที่วัดโชติทายการาม
 เวลาบ่ายทรงเรือเล็กพายไปประพาสทุ่ง คือไร่ที่น้ำท่วม เจ้าของ
 ไร่กำลังเก็บเอาหอมกะเทียมขึ้นผึ่ง ตามนอกชานบ้าน เรือนคลองจนบน
 หลังคาเพราะไม่มีที่กิน น้ำท่วมเป็นทะเลหมก ไปถึงบ้านแห่งหนึ่ง
 เจ้าของเป็นผู้หญิง กำลังตากหอมกะเทียม พอเห็นเรือก็ร้องเชื้อเชิญ
 ให้แวะที่บ้าน เห็นได้ว่าแกไม่รู้จักว่าใครเป็นใคร คงเข้าใจว่าพวก
 ขุนนางที่ตามเสกข์ ครั้นเสกข์ขึ้นเรือนแล้วเพียงค้อนรับยาผึ่งยังไม่พอใจ
 ยังเข้าไปยกหม้อเข้ากั๊กกะบะไม้ ไล่ขามกะลา มีผักกาดผักหม
 ปลาเค็ม น้ำพริก กะปิอะไรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแกหาไว้สำหรับแกกินเอง
 ในเวลาเย็นมาตั้งจะเลี้ยงอีก

ใครเคยตามเสกข์ประพาสไปเเวคมาแต่ก่อนย่อมเข้าใจดี ว่าถ้า
 มีข้อสงสัยในการที่จะได้ทรงสมาคมกับราษฎรเกิดขึ้นอย่างนั้นแล้ว ที่
 พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี พอยายผึ่งเชิญ พวกเราก็มเข้าไป
 สำนึกกับพระเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ว่ากันคนละคำสองคำ เจ้าแจกชวดกล
 ยายผึ่งอายุราวสัก๒๐ขวบมาช่วยยกสำรับคั๊กคั้นขณะเมื่อพวกเรากินเลี้ยง
 แจกชวดมึนนิ่งๆ พระเจ้าอยู่หัวประเศยวเฮ้ยขึ้นว่า “คล้ายนักคล้าย
 นักขอรีย์” ตามว่าคล้ายอะไร มันบอกว่าคุณคล้ายรูปที่เขาคังไว้ความเครื่อง
 บุษบา พอประเศยวก็ลุกขึ้นนั่งของๆเอาผ้าปูกรายพระเจ้าอยู่หัว บอกว่า

๖
“แน่ละขอรับไม่ผิดละเหมือนนัก” ยายผิงยายแพ่งเลยรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว
แต่ก็ได้พระราชทานมากอยู่ เห็นจะหลายสิบเท่าราคาสำรับกับข้าว
ที่ยายผิงเลี้ยง

เสด็จเที่ยวทรงคนชอบกลศึกที่ระสนุกมาก ตั้งแต่เสด็จออกจาก
บางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวทรงสบายชนมาก

นายทรงอานูภาพ

จดหมายฉบับที่ ๓

เมืองราชบุรี

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประจักษ์

วันนี้ฉันเห็นขยเหลือทน ไม่ได้คิดว่าจะเขียนจดหมายฉบับนี้ ตั้งใจว่าจะนอน แต่เหตุใดไม่ทราบนอนไม่หลับ มาคิดขึ้นได้ว่า พรุ่งนี้จะตามเสด็จลงไปเมืองสมุทรสงคราม อยู่ห่างทางรถไฟ จะส่งจดหมายมาถึงพ่อประจักษ์ยาก จึงลงขันนั่งเขียนจดหมายฉบับนี้ ในเวลาเห็นจะราวสักสองยาม ถ้าเขียนวิปลาศคลาดเคลื่อนอย่างไรบ้าง ขออภัยโทษเถิดขออย่าถือเลย

ในจดหมายฉบับก่อนได้บอกข่าวตามเสด็จมาถึงวัดโชติทายการาม ครั้นณวันที่ ๑๗ เวลาเช้า กระบวนเสด็จออกจากที่ประทับแรมมาถึงเมืองราชบุรีราวเวลาเที่ยง จอดเรือพระที่นั่งประทับที่หน้าบ้านเทศาพอจอดเรือแพกันเรียบร้อย ฉันไปฟังราชการที่พลับพลาได้ข่าวว่า รัชสังให้เตรียมรถไฟพิเศษ จะเสด็จไหนในบ่ายวันนั้นไม่ทราบ เป็นแต่ได้รับคำสั่งว่าให้ฉันไปตามเสด็จด้วย จนกระทั่งออกรถไฟแล่นลงไปข้างใต้ จึงเข้าใจว่าเห็นจะเสด็จเมืองเพชรบุรี นั่งไปสักครู่หนึ่งก็ ได้ทราบความสมจริงดังคาดว่าจะเสด็จเมืองเพชรบุรี นับว่าจะไปไม่ ให้ผู้ใดทราบ ด้วยมีพระราชประสงค์จะใคร่ทอดพระเนตรบ้านเมืองใน เวลาเป็นปกติ ไม่ได้จักการเตรียมอย่างหนึ่งอย่างใดไว้รับเสด็จแต่

อย่างไร เมื่อรถไฟไปถึงสะพานบ้านปากท่อหยุดรถหลักรถเมืองเพชร
 พบเจ้าพระยาสุรพันธ์นิยมคุมขบวนเสด็จอยู่ที่สะพานคเป็นที่ประหลาดใจ
 ถิ่นมากทวยการที่เสด็จก็ส่งกันเป็นขบวนยืนต้นค่วน และได้กำชัยเจ้า
 พนักงานรถไฟมิให้ขบวนไปเมืองเพชรว่าจะเสด็จ เหตุใดความรู้อันรู้ไป
 ถึงเจ้าพระยาสุรพันธ์นิยมถึงล่วงหน้ามารีบเสด็จอยู่ได้เช่นครึ่งทาง ใคร ๆ
 ซักใช้ ได้ถามเจ้าพระยาสุรพันธ์ ว่าทำไมจึงได้รู้ว่าเสด็จ ท่านก็
 ยอมรับบอกแต่ว่าคอยสืบขอยังได้ทราบ ทำให้เกิดฉงนสนทนที่แปล
 กันไปต่าง ๆ จนท่านผู้เป็นคนรับสั่งเรื่องเสด็จวันนี้จะออกคฤหา
 ความผิดว่าไม่มีข้าว่าเสด็จมิได้มีชีวิตตามพระราชประสงค์ ต่อมีรับสั่ง
 ซักใช้จึงได้ความจากเจ้าพระยาสุรพันธ์ทูลว่า บ่าวมาอยู่ที่สะพาน
 รถไฟ ได้ทราบจากนายสะพานว่าใครมีโทรเลขลั้งไปจากเมืองราชบุรี
 ว่าจะมีรถไฟพิเศษไปเมืองเพชรบุรีในบ่ายวันนั้น บ่าววิ่งไปบอกเจ้าพระยา
 สุรพันธ์ ๆ นึกว่ารถไฟพิเศษนี้ขางที่จะเกี่ยวทวยการเสด็จสักอย่างใด
 อย่างหนึ่งจึงรีบขบวนรถข่ามาจากเมืองเพชร คาคว่าถ้าไม่พบเสด็จใน
 รถไฟพิเศษก็จะเลยมาเข้าพระราชการที่เมืองราชบุรี มิได้สั่งให้ตระ
 เเทรมการรับเสด็จไว้อย่างหนึ่งอย่างใดในเมืองเพชรได้ความคณนี้ คุณสม
 ถึภักฎิยาเจ้าพระยาสุรพันธ์เมื่อได้ทราบว่าจะเสด็จเมืองเพชรจริงๆ คุณท่าน
 คฤหาวันววย จะไปโทรเลขลั้งโน่นสั่งนั้นตั้งคุมตัว และจะต้องสั่ง
 เจ้าพนักงานมิให้รับโทรเลขของเจ้าพระยาสุรพันธ์ไปส่ง และมีให้บอก
 ข่าวเสด็จล่วงหน้าไปเมืองเพชรบุรีเป็นอันขาด เมื่อไปถึงเมืองเพชรบุรี
 ลั้งเกิดคฤเห็นได้ว่า ไม่มีใครรู้ว่าเสด็จจริง ผู้คนเป็นปกติตาม

ธรรมเนียมเมือง คอทรงพระดำเนียวไปตามถนนเป็นนาน เจ้าเมือง
กรมการจวงกระทรวงมหาดไทยมาที่หลังที่ละคนสองคนใส่เสื้อมากองทาง
ข้าง สวมถุงเท้าข้างข้าง มาแต่ด้วยสลีบเปอร์ข้าง ขึงกันไขว้ไปทั้งเมือง
ทุกที่สนุกก็ ประทับเสวยที่เมืองเพชรแล้วเสด็จรอดไฟพิเศษกลับมาแรม
เมืองราชบุรี

วันที่ ๓๘ กรกฎาคม วันนั้นประจวบเป็นวันกำหนดชวชนาคบุตร
พระแสนทองฟ้า เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาดแล้วเลยเสด็จไปทอด
พระเนตรที่ชวชนาคที่วัดสุทัศน์ กว้างเห็นก็แต่อย่างนาคถวายฎุม มี
กลองยาวเด็กเบิ่งความแสบที่เคยเห็นกัน ถ้าจะว่าก็ไม่น่าสนก แต่
ยังมีเงินในเวลาเด็กเบิ่งคืออยู่ในลานวัด มีอัยยักคน ๑ ซึ่งพระเลียงไว้
ในใต้ถุนกุฏิออกสนุกชนมาอย่างไร กรากออกมาช่วยว่าใครจะห้าม
ก็ไม่ฟัง เจ้าพนักงานจะไปได้ ก็มีอัยยักว่าช่างมันเด็ก อัยยักำไป
ว่ามาประเคยขอลดกลองแล้วก็เทรออกไปเสียจากวัด ใครจะไป
เรียกให้มารำอีกก็ไม่ว่า

เวลาบ่ายวันนั้นทองเรือมาก ๔ แฉว เรือไฟเล็กลากล่องน้ำไป
ประพาสในแม่น้ำอ้อม เรือลำเกี้ยวอยู่ข้างจะยัดเคยก็ จึงมีพระราช
ประสงค์จะหาช่อเรือ ๔ แฉวสำหรับตามเรือมากพระที่นั่งสักลำหนึ่ง ช่วย
กันเสาะหาไปตามทางไปเห็นที่บ้านแห่ง ๓ จึงแวะเข้าไปตามช่อได้ความ
ว่าเป็นเรือของกำนันเหม็น แต่เป็นเรือช่ารคหาได้ช่อไม้ ที่เรียกว่า
กำนันเหม็นนั้น ที่จริงแเกาะช่อไรก็ไม่ทราบ แต่บ้านเรือนของแกเหม็น
เต็มที จึงสมมติกันว่าแกควรช่อเหม็น ชื่อนั้นเห็นเป็นคคิควรรวัง

อย่าให้บ้านเรือนสกปรก ถ้าเสด็จประพาสไปแวะพบ จะได้รับสมมติ
 ชื่อว่าหลวงเห่หมื่นพระเห่หมื่นอะไรก็จะเป็นได้ ไปจนถึงวัดเพลงจึงขอเรือ
 มากประทน ๔ แฉวไต้ลำ ๑ พระราชทานชื่อว่าเรือคัน ไต้บินรัชสังตาม
 ให้แปลกกันว่าเรือคันแปลว่ากระไร บ้างท่านแปลว่าเรือเครื่องคัน บ้าง
 ท่านแปลว่าเรือทรง อย่างในเห่เรือว่า “ทรงเรือคันงามเฉิดฉาย” คัน
 แต่บ้างท่านก็แปลเอาตน ๆ ว่าหลวงนายศึกก็เป็นคนคุมเครื่องมหาดเล็ก
 ความเสด็จ หลวงนายศึกทำอัน รัชสังเรียกว่า ตาอัน ตาอัน เสด็จ
 คำว่าเรือคันนั้นก็แปลว่าเรือตาอันนั่นเอง แปลชื่อเรือคันกันเป็นหลาย
 อย่างดังนี้ อย่างไรก็ตามก็ไม่ทราบแน่ แต่วันนั้นก็จะเสด็จกลับ
 มาถึงเมืองราชบุรีเกิดขยาม ๑ ทั่วท้องทวนน้ำเซียวมาก เห็นขย
 ขอบมาตามกัน เริ่มเรียกการประพาสวันนั้นว่าประพาสคัน เคยเป็น
 มูลเหตุที่เรียกการประพาสไปรวกในวันหลัง ๆ ว่าประพาสคันต่อมา

วันที่ ๑๘ เส็จเรือมากแฉวประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันออก ฉันไป
 ความเสด็จไม่ทัน ต่อเวลาค่ำจึงไปพลับพลา ไต้บินโจษกันเป็น
 ปัญหาขึ้นอย่าง ๑ ว่า ในเมืองไทยทุกวันนี้ก็มีรถไฟไปมาไต่รวดเร็ว
 ถ้าจะไปเที่ยวกันในทางรถไฟสักวันหนึ่งสองวันไม่มีอะไรไปเลย มีแต่
 เงินก็กระเป๋ากลับไป อย่างผู้ใด ๆ เช่นนี้ จะไปที่วัดหรือที่ไหน บ้างคน
 ว่าไปไต้ บ้างคนมีนายวงศ์ตะวันเขียนต้น ซึ่งเคยไปอยู่เมืองนอก
 เมื่อนานเห็นว่าจะไปไม่ได้ ชักข้อมือไม่มีไฮเตลที่ปักเขียนต้น ความ
 ทงนทราบดีถึง พระกรรณ จึงตกลงว่าควรจะทำคลองคูให้เห็นจริงใน
 เทียบวัน พุ่งนี้จะเสด็จที่แห่งใดแห่งหนึ่งด้วยรถไฟแล้วและกลับทางเรือ

จนถึงพลับพลาแรม ไม่มีอันใดไปนอกจากเงิน ทองกุสัลที่ระมัดค
 ษัคอย่างใดบ้าง คนไพร่ขี้ส้างให้ไปตามเสด็จด้วย มานักคุ้ชอยถล
 ถ้าเป็นคนเลวจะขี้ค้อข้งอันใดมี เท็บวช้อเข้าแกงตามตลาดหรือเท็บว
 ขอเขากินก็ระไค้ ส่วนที่อยู่พักจะไปเท็บวอาศัยบ้านเรือน หรือ
 แม้ที่สุคจะไปอาศัยนอนตามวัดก็ไมเห็นระชคข้ง เขาเท็บวกันเช่นนั้น
 ดมไป แต่นี้ท่านเป็นเจ้าเป็นนายเป็นผู้ลากมากคี่ ซึ่งวังเก็ยกับเข้
 ของกินที่เขาวางแระขายไว้ตามตลาด และวังเก็ยจากความโสโครก จะ
 ไปหาที่พักอาศัยให้สัมคระกคี่เป็นการยากคี่จะหาได้ แต่อย่างไรคง
 จะไค้เห็นกันในพร้งนี้

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม เสด็จอาศัยรถไฟข้ายที่จะไปกรุงเทพฯ
 ที่ใช้ค้ำว่าเสด็จอาศัยในที่นี้ เพราะเสด็จรถไฟชั้นที่ ๓ ประทับปะปน
 ไปกับราษฎร ไม่ให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร เพื่อจะใคร่ทรงทรวายว่า
 ราษฎรอาศัยไปมากันอย่างไร เจ้าพนักงานรถไฟก็เหลือคี่ มีอธยาศัย
 รัพระราชประสงค์ ที่จริงแกรู้แต่แกล้งทำเฉย มาเรียกคี่เก็ยทรว
 พวกเราเหมือนกับราษฎรทั้งปวง ทำให้ไมให้ฝคกันอย่างไร ค้อผู้ใด
 สังกศจริง ๆ จึงจะพอเห็นไค้ว่าหน้าแกออกจะชค ๆ และเมื่อไปเรียค
 คี่เก็ยพระเจ้าอยู่หัวมีอไม่แกล้งฝคฝกคี่

เรื่องทลของเค็วทางค้วยไม่มีอะไรนอกจากเงินตามคี่ได้ ปรีคษากัน
 เมื่อคินนั้นน เป็นทลลงว่าจะเสด็จรถไฟไปลงที่โพธาราม หาเสวย
 เย็นที่นั่นแล้วจะหาเรือคองกลบคิงมาเมืองราชบุรี ไค้แบ่งหน้าคี่ผู้ไป

เป็นพนักงานพาหนะพวก ๑ พนักงานครัวพวก ๑ ต่างมีหน้าที่ ๆ จะต้องรักษาการที่เกี่ยวข้องด้วยแผนกนั้น ๆ ให้ตลอดไป

รถไฟไปวันนี้ไม่สะดวกด้วยน้ำพัดสะพานที่บ้านกล้วยเขาไป รถไฟข้ามไม่ได้ ต้องไปหยุดรถให้คนโดยสารลงเดินไต่ทางไปขึ้นรถพ่วงใหม่ที่ปากสะพานข้างโน้น ฝนก็ตกออกจะลำบากบ้างเล็กน้อย แต่ก็มิประโยชน์อย่างที่เป็นเหตุให้เจ้าพนักงานกองสะพานได้เห็นปลาตุสตกใจเอามาแต่เมืองเพชรบุรี กระจากหนึ่ง จะเอาไปขายที่ไหนไม่ทราบ ว่าช็อคกลงได้ปลาตุสคนนั้นมาเป็นสะพานสำหรับเวลาเย็น เป็นที่ขุ่นใจว่าอาหารเย็นวันนี้จะไม่ผิดเคือง ครั้นไปถึงโพธารามต่างกองต่างแยกกันเที่ยวทำการตามหน้าที่ ๆ ะไว้ พวกกองพาหนะก็เที่ยวหาเช้าเร็วและหาที่อาศัยขุมนมเลี้ยงกันเวลาเย็น พวกกองครัวก็เที่ยวซื้อหาอาหารเครื่องภาชนะใช้สอยต่าง ๆ คือ หม้อเข้าและถ้วยชามรามใหม่เป็นต้นได้พร้อมแล้วก็หุงเข้าต้มแกง ตาม ลำพัง มีมือพวกที่ไปตามเสด็จสำเร็จได้เลี้ยงกันพอเวลาพลบค่ำ ที่คาดหมายไปว่าจะได้กินสนุกยกกว่าอร่อยเป็นการคาดคิดทั้งสิ้น อาหารวันนี้อร่อยเหลือเกิน คุณเหมือนจะกินอิ่มจนเกินเกือบเคี้ยวไม่ไหวแทบทุกคน

เวลาสัก ๒ ทุ่มออกเรือที่เข้าเขา ๓ ลำต้องลงมาจากโพธารามเรือเหล่านี้เป็นเรือประทุน ๒ แจวที่เขายกรทุกของสวนขึ้นไปขายเสร็จแล้วทั้งเจ้าของแจวลงมาสง

ได้บอกมาข้างต้นว่าการเสด็จวันนี้ ไม่ได้ตั้งใจจะให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร แต่มาเกิดตกลงแตกกันเมื่อขาด่องเรือลงมา ในประทุนเรือ

ลำพระที่นั่ง เจ้าของเขามีพระบรมรูปเข้ากรอบคิ่วไว้ที่เครื่องบูชา
 ไปรับสั่งถามขายเมียเจ้าของเรือว่ารูปใคร ขายนั้นกราบทูลว่า พระรูป
 เจ้าชีวิต รับสั่งถามต่อไปว่า แกลไ้เคยเห็นเจ้าชีวิตหรือไม่ แกลกราบ
 ทูลว่าไ้เคยเห็น ๓ คน รับสั่งถามว่าไ้เห็นที่ไหนบ้าง แกลกราบทูลว่า
 “ไ้เห็นในบางกอก ๒ คน ก็มาเห็นวันนี้อีกคน ๑” ถังมาถึง
 เมืองราชบุรีเวลา ๔ ทุ่ม เขียนมาถึงนี้ออกทวนอนเต็มที ขอบุติ
 เรืองราวตอนนแต่เพียงนี้

นายทรงอำนาจ

จดหมายฉบับที่ ๔

เมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประภีร์

ในจดหมายฉบับที่ฉันส่งไปจากเมืองราชบุรี ได้เล่าถึงเรื่อง
ไปทำครัวขายนัดขานที่โพธาราม บรรดาผู้ที่ไปในวันนั้น ตั้งแต่
พระเจ้าอยู่หัวเป็นต้นลงมาพากันเห็นคุณในการที่ทำการเลี้ยงกันในเวลา
เที่ยวหาความสบายเช่นนั้น ว่าเป็นเหตุให้เจริญอาหาร ก็กล่าววิโลก
อาหารซึ่งก็ทำเป็นอันมาก จึงตกลงกระทำการให้มีเครื่องครัวขายนัดขาน
ไปในเวลาเสด็จประพาสต้นคือ มีหม้อเข้าเตาไฟ ถ้วยชามและเครื่อง
ครัวบรรทุกไปใน เรือมหาดเล็ก กำหนดว่าไปจนถึงตลาดจะมีที่ซอหา
ระเบียบอาหารได้แห่งใดจะแวะซอเสบียงอาหาร และไปหาที่ทำการ
เลี้ยงกันในระหว่างทุกโอกาสที่จะมีทำได้ ส่วนพวกที่ตามเสด็จนั้น
ก็แบ่งหน้าที่กันตามถนัด ใครทำกับเข้าของกินเป็นก็มีหน้าที่เป็นหน้าเตา
สำหรับทำกับเข้าของกิน ที่หุงเข้าก็ก็เป็นพนักงานหุงเข้า ส่วนตัว
ฉันนอนอยู่ในพวกที่ทำอะไรไม่เป็น แต่ท่านไม่ยอมให้กินเปล่า จึงต้อง
รับหน้าที่เป็นกองล้างชาม กับคุณหลวงรัตนาวุธนายอินทวุธและท่าน
มหาสม วมสี่คนด้วยกัน ที่จริงนายวงศ์ตะวันก็ทำอะไรไม่เป็น ควร
จะมาเข้ากองล้างชามด้วยกัน แต่เขาอายุ คุณเหมือนจะเห็นว่าควรล้าง
ถ้วยชามนี้เป็นหน้าที่หลวงรามณ์ก็ ไปอาสาพวกหน้าเตาให้เขาใช้

สอ่ยซอกเกล็ดปลาและสั้ห่มไปตามเพลง ที่จริงหน้าทีกงล่างซามันนี้
 เป็นการประณีตมาก เมื่อฉันเล่าให้ฟัง พ่อประคิมซู้ก็คงจะเห็นได้ว่า
 ไม่ใช่การเหลวเลย คือในกองนี้สั้สยะแปรงผ้าสำหรับเช็ด และสั้
 สำหรับฟอก จักลงไว้ ในสั้ซึ่งเตยวซอเอาตามตลาดเหมือนกับสั้ยี่กนิก
 เป็นเครื่องมืซสำหรับทัว เมื่อเส้จไปถึงทีโต ซึ่งกะว่าจะเป็นที่ทำครวี
 และเลียงอาหาร หน้าทีซงพนักงานกองล่างซามันในเบองตันจะต้งที่เตยว
 ตรวทว่า สถานทีโตควรจะเป็นที่เลียงและเป็นทีทำครวีได้ ยกทัว
 อย่างกัว่าจะทำครวีเลียงถันทัวทหนึ่งโตแห่งหนึ่ง พอซอกเรือเข้าไป
 พนักงานกองล่างซามันก็ต้งซันก่อน ไปที่ยวหาทีว่าจะควไร้การเบรียญ
 หรือศาลาน่าจะเหมาะดี เมื่อถกลงสมมตทีแล้ว กองล่างซามันจะ
 ต้งที่ยวหาโองอย่างและนำสำหรับใช้ ให้พ่อการ กระบวนที่ยวค้นคว้
 เหล่านเกอบระถุกหมากก็กลหลายครั้ง บางทีก็ไปดกล่อง บางทีทิวโคน
 ซายคา มีอันตรายต้งการควมาล้าหาญอยู่ข้าง ครันได้ทีแล้วต้ง
 ลงมืถ้างด้วยยามฟอกทัวสั้ให้สะอาคหมกคาว และเรียบเรียงไว้
 ซ้ายแก่พวกหน้าเตาให้กัันต้งการใส่กัยเข้า ถ้างซามันเส้จแล้วควรว
 นต้งปู้เส้อปฐมทังกระโถนคนที และยกกัยเข้าไปเรียบเรียงเส้จแล้ว
 พนักงานถ้างซามันยังมีหน้าที ๆ จะต้งเชอเชิญบริษัทีให้พรั้มกัันมา
 บริโภคอาหารจึงเป็นเส้จธระ ที่ฉันพวรรณามาถ้างหน้าทีกงล่างซามัน
 อยู่ข้างจะยึกยาว แต่ถ้างไม่พวรรณาให้เข้าใจ พ่อประคิมซู้ก็จะเห็นว
 หน้าที่ซงฉันเลวทวาม เพราะที่จริงซอกของล่างซามันไม่สู้เพราะ มันไป

เจ้าสวามีก็โวยวายที่เขาว่า “อิมก่อนนุโชนกหนึ่ง อิมที ทดังล้างถ้วย
ล้างชาม” เรื่องล้างชามออกจะเสียช่ออยู่ จึงต้องอธิบายให้เข้าใจไว้

เมื่อว่าถึงระยะทางที่เสด็จต่อมา วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เวลาเช้า
เสด็จประพาสตลาดไปพบบายเจ้าของเรือคักแกเคยเห็นเจ้าชีวิต ๓ คน แก
พาลูกมาเฝ้าทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่องแต่งตัวแก่เด็กนั้นหลาย
อย่าง ประพาสตลาดแล้ว ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองราชบุรี กระทบ
เรือพลับพลาให้ล่องลงไปตามลำแม่น้ำใหญ่ไปคอยที่เมืองสมุทรสงคราม
เสด็จเรือมาก ๔ แวง มีเรือคนทีช่อใหม่เป็นเรือคักนั่งรองพ่วงเรือไฟเล็ก
เข้าทางแม่น้ำอิม ไปแวะซื้อเสบียงอาหารที่ตลาดปากคลองวัดประดู่
พวกเขาเกิดซุกซมควักไขว่กันไปตามเพลงไม่มีใครจะรู้จัก เขากำตั้ง
เล่นลิเกกันหน้าโรงบ่อน นั้นเที่ยวไกลไปก็ ไปพบทหารเรือซึ่งเคยเป็น
ข้าวยพระยาชลยุทธ รู้จักกันมาแต่ก่อน เห็นมันรู้จักจึงกระซิบออกอ้าย
หมอนั้นว่า เขาอย่างอีกกระตักให้ ใครรู้ว่าเสด็จ คุณนี่ทำนงเคยที่อยู่
ไม่เห็นผู้ใดรู้เห็นแว้ว จนกระทั่งเสด็จกลับลงเรือ พอเรือออกจากท่า
เขาพิณพาทย์ลิเกก็เพลงสรรเสริญพระบารมีส่งเสด็จ นี่แหละเป็นด้วย
เหตุข้าวยพระยาชลยุทธไปโหมขึ้นหรืออย่างไรก็หาทราวยไม่ ออกจาก
ตลาดแจวเข้าคลองเล็กไปจนถึงวัดประดู่ หยกพิททำครัวเสวยเช้าที่
วัดนั้น กองล้างชามเที่ยวตรวจไปไต่ความแปลกประหลาดที่วัดนั้นว่าเป็น
หมอน้ำมนตร์ มีผู้คนที่เข้ไข้ ไปคอยรคน้ำมนตร์รักษาตัวอยู่หลายคน
ไต่ความว่าเป็นโรคผีเข้าบ้าง ถกกระทำยาเข้เข้บ้าง และโรคอย่างอื่น ๆ
บ้าง เมื่อถึงกันแล้วจึงพร้อมกันไปดูรคน้ำมนตร์ รคน้ำมนตร์อย่าง

ฉันก็เพิ่งเคยเห็น คนพวกนั้นอยู่ก็ ๆ พอเข้าไปนั่งให้พระรศมน้ำ ก็มี
 กิริยาอาการวิปลาศไปต่าง ๆ บางคนก็เฝ้าแต่ชากเสลดพ่นน้ำลายทิ้ง
 ชากอยู่ ๆ ไปจนพระหทัยครนน้ำมนตร์จึงหยุดชาก กลับหันมายอกรเราว่า
 สบายเขาในอกล่องที่เคี้ยว ยายแก่คน ๆ คาบออกลูกสาวพามาให้พระรศ
 น้ำมนตร์ พอเราเข้าก็ร้องครวญครางและวิงวอนว่ากลัวแล้ว จะไปแล้ว
 เท่านั้นเด็ก อย่างนั้นพระหทัย ตามคนใช้ได้ความว่า ยายคนนั้นเค็ม
 มีผู้มาขอลูกสาวแก่ไม่ให้ เขาโกรธกระทำให้ผีสิงจนไม่เป็นสติอารมณ์
 ต้องมารักษาตัวที่วัดประทุม พอได้สติค่อยยังชั่วขึ้นสักหน่อย นี้และจะ
 วิ่งเท็จเพียงใดก็ไม่ทราบ เล่าเท่าที่ตาเห็น แต่พวกเราที่ไปตามเสด็จ
 ไม่มีใครรักษาเข้าไปให้พระรศมน้ำมนตร์ถวายตัว จึงไม่มีพระยานที่จะ
 ยืนยั้น ถ้าหากว่าพวกเราเข้าไปชากปลงสักคนก็เห็นจะน่าเชื่อขึ้นมาก
 ออกจากวัดประทุมของกลีบออกมา ได้ยินเสียงกลองระคนชาครีมีอยู่
 ในสวน รัยสั่งให้แระเรือพระที่นั่งเข้าไปจะใคร่ทรงทราบว่าเขามีกิจการ
 อะไรกัน ไปพบระคนชาครีมีอยู่ที่บ้านคตเหมอัสเป็นพลเรือนอย่างโบราณ
 ลงมาคตอินรัย เห็นคาน้ำจะนอนระคนชาครีหน้าคต ยี่ทวิยังเขียน
 รอยเลือด แต่แกคตอินรัยแข็งแรงพจอย่างเก่า ว่ายังงั้นชพระยังชพระ
 ไม่ใช่ชอรัยหรือจะจำ นาน ได้พบอย่างนั้นน่าฟังก็ ได้ความว่าลูกแก่
 เจ็บได้ย่นนานไว้ ครั้นรักษาหายจึงได้มีระคนชาครีแก่สินขล ออก
 จากคลองวัดประทุมเย็นมากแล้ว เรือไฟลากล่องมาดั่งแม่น้ำใหญ่จน
 ระคำ ท่าที่ท่าครวเขินก็ไม่ได้เหมาะ ล่องเรือลงมาเห็นบ้านแห่งหนึ่ง
 สระอากาศอันดี มีเรือนแพอยู่ริมน้ำ รัยสั่งว่านั่นเห็นพอระอาศัยเขา

ทำครัวสักครึ่งหนึ่งไว้ ให้กรมหลวงดำรงรับหน้าทูลขึ้นไปขออนุญาตต่อ
 เจ้าของบ้าน กรมหลวงดำรงเสด็จขึ้นไปได้ถาม ได้ความว่าเป็นบ้าน
 นายอำเภอ ๆ ไปจับไฟที่ครัวบ้านข้าม อยู่แต่ภรรยา ทหารู้จัก
 กรมหลวงดำรงไม่ ขออนุญาตทำครัวที่เรือนแพได้ตั้งปรารภว่า พอ
 ชนของครัวเรือนแพแล้ว กรมหลวงดำรงยังไม่ทันเสด็จลงมาจาก
 บนเรือนใหญ่ นายอำเภอก็กลับมาถึง ไม่ทันเหลียวแลเห็นพระเจ้าอยู่หัว
 ที่เรือนแพ มุ่งหน้าตรงขึ้นไปถวายคำนับเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
 ที่เรือนใหญ่ นายอำเภอเพ็ดทูลกรมหลวงดำรงอยู่ไม่ทันได้ ก็คำ
 นายอัยการผู้รักษาศานตชนกนำหนังสือรับสั่งไปถวายกรมหลวงดำรงว่า ขอ
 ให้เขารู้จักแต่กรมหลวงดำรงพระองค์เดียวเถิด คำนับคุณท่านนายอัยการผู้
 ศานตชนกเข้าเฝ้ากรมหลวงดำรง ทำท่าทางสนทราวกัยเช่นข้าไทย แต่กรม
 หลวงดำรงนั้นพออ่านหนังสือรับสั่งแล้ว ก็พระพิศตรัสลต เห็นประทัย
 นั้นไม่รับสั่งว่าอะไร เป็นแต่พระยักพระพิศตรัสให้นายอัยการผู้กลับลงมา
 อธิษฐานทูลรับสั่งไว้ ยินเสียงรับสั่งกับนายอำเภอและกำนันผู้ใหญ่บ้านถึง
 ราชการงานเมืองอะไรต่ออะไรอยู่บนเรือน พวกของครัวก็ทำครัวกัน
 อยู่ที่เรือนแพ ทำเสร็จแล้วแต่งเครื่องให้คุณหลวงนายศีกัดเชิญขึ้นไป
 ตั้งถวายกรมหลวงดำรงเสวยพร้อมทั้งเครื่องเคราที่เจ้าของบ้านเขาหา
 ถวาย ครั้นเสร็จแล้วเมืองลงเรือ กรมหลวงดำรงเสด็จกลับมาจะลงเรือ
 นายอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านตามลงมาส่งเสด็จรุมมาค้อม พวกที่ไปตาม
 เสด็จรับกระแสรีบวิ่งให้หมอบยกวานรยเสด็จกรมหลวงดำรงอย่างเป็น
 ข้าในกรม ส่วนพระเจ้าอยู่หัวเสด็จหลบออกไปยังอยู่เสียดหลังแก่งท้ายเรือ

พระราชทานพระราชทานไว้สำหรับกรมหลวงดำรงประทีป กรมหลวง
ดำรงเลขาทรังไถลว่าเคื่อนหงายสหายที่จะยืนอยู่หน้าเก่ง วิถีที่ออกเรือ
แต่พอพ้นหน้าย่านก็วิ่งลงน้ำใหญ่ ว่าเล่นอย่างนี้เต็มที่ไม่สนุก แต่
คนอื่นพากันหัวเราะกรมหลวงดำรงท้วงตำ เวลาสักยามหนึ่งจึงมา
ถึงที่ประทับเมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จไปทอศพระเนตรวัดทองมาลัย
แล้วเสด็จขึ้นไปประพาสตลาดคลองอัมพวา เสด็จเป็นอย่างไรประพาสกัน
เหมือนเมื่อเสด็จวัดประยุ แต่วันนั้นเกิดเหตุขัดข้องประพาสไม่ได้สะดวก
ด้วยในเมืองสมุทรสงครามนี้เขามีขอยกขยักกวดขัน ถ้าเรือหรือผู้คนแปลก
ประหลาดมาในท้องที่ ราษฎรบอกกันคนใหญ่บ้าน ๆ ต้องรีบลงเรือไป
ทักถามเป็นธรรมเนียมบ้านเมืองอยู่ดังนี้ วันนั้นไม่ได้บอกให้ใครทราบ
ว่าจะเสด็จอัมพวา เขาคงจะทราบแต่ว่ามีเรือและคนแปลกประหลาดมา
ก็ทำตามหน้าที่ จนเรารำคาญแจวระตึกไปข้างไหนก็พยแต่เรือ่งกำนัน
ผู้ใหญ่บ้านออกมาถามว่าเรือใครไปไหน หลบถ่านไปเจอถ่านไหนเหมือน
กับจะถูกลักขโมย ใช้แต่เท่านั้นเจ้านายก็ไปตามเสด็จ ๒ พระองค์กับ
ขุนสวรรค์วินิต มีญาติวงศ์พงศานและพวกพ้องอยู่ในแถวอัมพวานี้มาก
ท่านพวกเหล่านี้พอเหลือบแลเห็นกปากันชนชมนินคเรียกร้องกันติดคตตาม
มารุมมาคุ่ม ยิงหนักยิงตาม ลงที่เสด็จพระเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จลงเรือต้น
แยกไปประพาสแต่ลำเดียว ปล่อยเรือพระที่นั่งมาไว้ให้กำนัน
ผู้ใหญ่บ้านและชาวอัมพวาติดคตอมให้พอใจ ฉันทูกอยู่กับเรือมาก นั่งนึก
ขึ้นในใจที่พวกชาวบางช้างปากันขมขี้มแถมใส่ติดคตตามมาเข้า เจ้านายที่

เป็นญาติ และหมายจะพบประชนสวรรคตวินิต ไม่มีใครพวกนั้นจะคิดเห็น
 เลยว่ามาทำความรำคาญแก่ท่านทั้ง ๒ นั้นสักเพียงใด เขามาที่ ๆ จะ
 โกรธซึ่งก็ยาก ชนสวรรค์จึงออกขัญญาว่า ยายหนูแก่แล้วแต่ครั้นเธอ
 กลับไปบ้านเสี้ยเถิก ยายหนูกลับไปประเคี้ยวเรือลำนันกลับมาก็อีก ยาย
 หมี้ยแก่ไม่แก่เหมือนยายหนู และแก่ไม่กลัวแต่จะทำอย่างไร ช่วยกัน
 คึกอ่านไล่พวกอัมพวาอยู่ จนกระทั่งเสด็จกลับจาก ประพาสคุดของอัมพวา
 แล้วจึงไต่ขอเรือเลยไปพักเสวยเช้าที่วัดดาวดึงส์ เสร็จแล้วแจวต่อไป
 บางน้อยประพาสที่บ้านกำนันจัน แล้วกลับทางคุดของแม่กลองมาถึงที่
 ประทับเวลา ๒ ทูม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง
 แล้วเสด็จวัดอัมพวันกลับมาถึงที่ประทับเวลาค่ำ พຽງนั้นกำหนดจะเสด็จ
 เมืองเพ็ชรในกระบวนใหญ่ เพราะจะต้องข้ามอ่าวทะเลจากปากน้ำ
 แม่กลองไปเข้าทางตะบูน แต่น้ำมากเรือกระบวนจะออกอ่าวได้ต่อเวลา
 เทียง ไต้ทราญว่าคอนเจ้าจะเสด็จไปทอดพระเนตรจับปลาที่ละมุก่อน
 แล้วจึงจะเสด็จมาขึ้นเรือพระที่นั่งที่เมืองสมุทรสงคราม

แต่เดิมฉันตั้งใจว่าจะไปเขียนจดหมายต่อเมื่อเสด็จไปถึงเมือง
 เพ็ชรบุรี แต่เมื่อมาถึงเมืองสมุทรสงคราม ไต้ข้าว่ามีเรือเมล์เคิร์ดถึง
 กรุงเทพฯ ประจวบเรือเมล์จะออกพຽงนี้เข้า จึงได้จดหมายฉะฉาน
 ส่งมา

นายทรงอนุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๕

เมืองเพชรบุรี

วันที่ ๒๙ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประคิมขู

จดหมายฉบับก่อนฉบับนี้ส่งไปแต่เมืองสมทรวงคราม บัดนี้ตามเสด็จ
มาประพาสเมืองเพชรบุรีได้ ๖ วัน จะเสด็จจากเมืองเพชรบุรีพรุ่งนี้
มีเวลาว่างอยู่ข้างเที่ยงใต้จดหมายฉบับนี้ส่งมาออกชั่แวควาว

วันที่ ๒๔ เวลาเช้าเสด็จทรงเรือฉลอมแล่นไปออกประพาสลุ่ม
ที่เขาชัยปลาตามปากอ่าวแม่กลอง มีเรือฉลอมแล่นไปในกระบวน
เสด็จ ๓ ลำด้วยกัน เทียวชอกิ่งปลาที่เขาชัยใต้ตามลุ่ม แล้วค่ำ
เข้าค่ำ ๓ กษัตริย์ชั้นในเรือฉลอม ที่เรียกว่าเข้าค่ำ ๓ กษัตริย์ชั้นนอก
ก็มาอย่างเข้าค่ำหมด แต่ใช้ปลาทั้งกับปลาหมักสดแซกแทนหมู เป็น
ของทรงประคิมขูชั้นในเช้าวันนั้นเอง ตั้งแต่คืนเกิดมาไม่เคยกิน
เข้าค่ำอร่อยเหมือนวันนั้นเลย ฉะเพาะเหมาะถูกคราวคลื่นราชสมบัติ
เรือฉลอมแล่นไปเร็วฉิวราวกับเรือไฟ เสด็จพระองค์อาภาเป็นกษัตริย์
ถือท้ายเรือพระที่นั่ง แล่นลือออกไปจากปากน้ำแม่กลอง แต่อย่างไร
แล่นไกลออกไปทุกที ๆ นานเข้าพวกเจ้าของเรือเห็นจะออกประหลาดใจ
แลดูตากันไปมา ท่านก็ทอดพระเนตรเห็นแต่เห็นท่านยิ้ม ๆ กัน ฉนั้น
ออกเข้าใจว่าเห็นจะแล่นไปเลยไปเมืองเพชรแน่แล้ว ก็ใกล้ปากน้ำบ้าน
แหลมเข้าทุกที พอแล่นเข้าในปากน้ำก็พบกรมหมื่นมรุพงศ์ทรงเรือไฟ

ครีดยกยวมากอขรยเสด็จอยู่ที่ปากน้ำ เป็นอันเข้าใจได้ว่ามีอะไรที่จะเล่น
กันสักอย่างหนึ่ง ซึ่งท่านได้ทรงนึกแะกันไว้แล้วเป็นแน่ ได้ยินแต่
กรมหมื่นมรพงศ์กรวยทูลว่าสำเร็จสนิททีเดียว เสด็จลงเรือครีดยก
แล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำเมืองเพชรบุรี พอจะถึงเมืองรบสังเรียก
พวกทาสไปตามเสด็จให้เข้าซ่อนตัวอยู่ในแก่ง มีแต่กรมหมื่นมรพงศ์
ประทัยอยู่ที่หน้าเรือพระองค์เดียว ฉันแอบมองตามช่องม่าน เมื่อดัน
ผ่านพลับพลาเห็นเจ้าพระยาสุรพันธ์นั่งอยู่ที่นั่น ให้ยินเสียงกรมหมื่น
มรพงศ์กรวยรบสังขึ้นไปแก่เจ้าพระยาสุรพันธ์ว่า “เห็นจะเสด็จถึงท่าละ
เจ้าคุณ ให้เตรียมคอกไฟไว้เถิด ฉันจะขึ้นไปหาสะเบียงที่ตลาดสัก
ประเคี้ยวจะกลับลงมา” แล้วเรือครีดยกก็แล่นลอคสะพานข้างขึ้นไป
จอดหน้าบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ เสด็จขึ้นประทับในบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์
แล้วรบสังให้กรมหมื่นนทิวร ไปตามเจ้าพระยาสุรพันธ์มาเฝ้า ประเคี้ยว
ใจเจ้าพระยาสุรพันธ์จึงคุดคุดมาหน้าฉนวนวายคำนับแล้วขึ้นตอนใจใหญ่ มี
รบสังว่ามาคอยแทนที่เจ้าพระยาสุรพันธ์ล่วงหน้าไปรับถึง บ้านปากอ้อมเมื่อ
เสด็จคราวก่อน เจ้าพระยาสุรพันธ์ก็ไม่เปิดทูลว่าอะไร พวกเราก็นั่ง
เเกรงใจลงนั่งหัวเราะเจ้าพระยาสุรพันธ์ขง ๆ ไปตามกัน พอถึงหลัง
พระที่นั่งเจ้าพระยาสุรพันธ์โผล่มาโกรธเอาพวกเรา ไม่เลือกหน้าว่าใคร
กรมหมื่นมรพงศ์เป็นผู้ถูกตักพ้อต่อว่ามากกว่าผู้อื่น แต่ท่านยังโกรธ
เท่าใดก็ยังทำให้พวกเราหัวเราะขงขงจนจนตาย โกรธไปเอง

เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเพชรบุรีนี้ ไม่ใคร่มีโอกาสได้ประพาสกัน
เพราะไม่มีทางที่จะเสด็จออกหลักไปได้เหมือนแถวแม่น้ำราชบุรีและสมุทร

สงคราม ความสนุกสนานแปลกประหลาดไมใครจะมี จะเล่าระยะทาง
 ที่เสด็จให้พอประคิยู่ทราบแต่พอเป็นเลา ๆ คือ วันที่ ๒๕ เสด็จประพาส
 ทางเรือข้างเหนือมา วันที่ ๒๖ เสด็จทางเรือไปประพาสขางทะเลประทับ
 แรมที่บางทะเลคนหน่งชุมพอใช้ วันที่ ๒๗ เสด็จเรือฉลอมแล่นไป
 จากขางทะเลมาทางทะเลเข้าบ้านแหลม นังวคเรือคิตที่ปากอ่าว พาย
 ฝนก็คังมีคมา จรรออยู่ซักลัวจะถูกพายู ผู้ที่ไปตามเสด็จจึงพร้อมใจ
 กันอาสาลงลุยเลนเข็นเรือ กับพวกเจ้าของเรือ สงสารแต่ นายอัญญา
 เขายอมยกให้แล้ว ว่าไม่ต้องลงก็ไม่ฟัง ขุดสำหลงลุยเลนเข็นเรือ
 โคลนเข็นมอมไปทั้งตัว พอเรือพ้นตนเข้าปากน้ำได้ก็ถูกฝนใหญ่เขย
 กันมอมแมม กลับมาถึงเมืองเพชรบุรีสักทุ่ม ๓ วันที่ ๒๘ เสด็จ
 ประพาสนครคีรี ถวายพุ่มพระสงฆ์เข้าพระวชิราภัย วันที่ ๒๙ เข้า
 เสด็จประพาสวัดต่าง ๆ ในเมืองเพชรบุรี บ่ายวันจะออกกระบวนเรือ
 ใหญ่ล่องลงไปประทับแรมที่บ้านแหลม พรุ่งนี้จะออกจากบ้านแหลม
 เสด็จไปประทับแรมเมืองสมุทรสาคร

นายทรงอานภาพ

จดหมายฉบับที่ ๒

บ้านปากไห้

วันที่ ๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประคิมขู

พรุ่งนี้ฉันจะกลับถึงบ้านแล้ว ฉันเขียนจดหมายเล่าเรื่องทั้งหมด
เสด็จให้พ่อประคิมขูฟังเสียอีกละขี้ ถ้ามีเรื่องราวอะไรต่อไป จะเล่า
ให้ฟังเมื่อไปพบกับพ่อประคิมขูในกรุงเทพฯ ที่เคี้ยว

ตั้งแต่ฉันจดหมายไปถึงพ่อประคิมขูจากเมืองเพชรบุรี เมื่อวันที่ ๒๘
กรกฎาคม ย่ำวันนั้นออกกระแจะใหญ่ล่องลงมาประทับแรมที่บ้านแหลม
ทอดพระเนตรเห็นเรือเข็ททะเลทอดอยู่กันหลายลำ รัชสั่งว่าเรือเข็
ทะเลมีประทุนน่าจะสบายก็กว่าเรือฉลอม ไครกราบทูลไม่ทราบบว่า
เรือเข็ททะเลแล่นใบเสียดก็กว่าเรือฉลอมด้วย จึงตกลงว่าจะลองเสด็จ
เรือเข็ททะเลแล่นใบจากบ้านแหลมตรงมาเข้าปากน้ำท่าจีน เพราะเมือง
สมุทรสงครามและคลองสุนัขหอนก็โคโคเสด็จประพาสแล้ว ตระเตรียม
เรือเข็ททะเลถึง ๓ ลำ พอเวลาเช้าก็แล่นใบออกจากปากน้ำบ้านแหลม
ฉันตามเสด็จมาในเรือลำพระที่นั่ง ตอนเช้าฉันรำยไค้ลมก็ ได้เห็น
เรือเข็ททะเลแล่นเสียดกรวดเร็วกว่าเรือฉลอมจริงดังเขาว่า มาไค้
สัก ๒ ชั่วโมงพอพ้นปากน้ำแม่กลองมาตรงบ้านโรงกุ้ง ออก ๆ รมักแล่น
เรือโยนแรงขึ้นทุกที ๆ มีคนก็ไปตามเสด็จด้วยกันมาคั่นลงหลายคน

แต่ฉันมั่นใจว่าตัวเองคงไม่เมา เคยไปตามเสด็จทะเลมา ถ้าจะนับ
 เท้าชกก็แทบไม่ถ้วน ไม่เคยเมากลับกับใครง่าย ๆ แต่อย่างไรวันนี้
 คอออกจะส่วงสวายใจคอไม่สู้ปกติ แต่แข็งใจทำหน้าที่มาได้สักชั่วโมง
 หนึ่งคนจากกรมก็หนักขึ้น ลงปลายฉันเองก็ลงลมชอนกับเขาอีกคน
 หนึ่ง เขาคมสีกษัตริย์หากษัตริย์อะไรที่ทรงทำในวันรับพระราชทาน
 ไม้ไหวลงนอนแหมะอยู่หน้าเส้าตอนครึ่งระเรือ นั่นน้อยใจนายมานพ
 เห็นเพื่อนกันเมากลับชอยแต่ว่าจะทาน้ำหาเข้ามาช่วยหยอด นั่นดิยเฮา
 กล้องมาดำยรูปกันเล่นเห็นเป็นสนัก แต่จะคอยแทนอย่างไรเราก้เมา
 คณันก็มกน ต้องนั่งจนเลยจนเรือแล่นโยเซ่เป่ากน้ำทำจันจึงลุกใจเง
 ขึ้นไต้ ทิวเหมือนไล่ระชาค เกี่ยวกับคว่ำหาอะไรกิน ไต้แต่เข้าคัม
 ชิงทรงพระกรุณาโปรดให้เก็บรักษาไว้พระราชทานชามหนึ่ง นอกจาก
 นั้นจะเป็นลูกหมากรากไม้อะไรไม่มีเหลือ เพราะพวกที่เขาไม่เมากลับ
 ว่ากันเสียขึ้นหนึ่งแล้ว เหลืออยู่เท่าใดพวกที่หายเมากลับก่อนฉันยังช่วย
 กันชำเลี้ยหมค เพราะฉันออกมานอนแน่วอยู่ทางหัวเรือลุดไปไม่ทัน ที่
 ไต้กันเข้าคัมชามหนึ่งก็เพราะรับสั่งให้รักษาไว้พระราชทานฉันโดยจะเพาะ
 ถ้าหาไม่เข้าคัมชามนี้ก็คงจะพลอยสูญไปควย แต่อย่างไรก็ตามเด็ก
 พอเข้าแม่น้ำก็นักสาปส่งว่า ชินซื่อว่าเรือเป็กทะเลถึงจะแล่นโยเสียคคิ
 ถว่าน้อกสักเท่าใด ๆ ก็เห็นจะไม่ยอมไปเรือเป็กทะเลอีกแล้ว

เสก้มาดังทำจันพอเวลาบ่ายแวงจีนซ้อสะเบียงที่กลางบ้านท่าฉลอม
 แล้ว เรือกระวานใหญ่ยังมาไม่ถึง จึงไปพักทำควยเข็นที่วัดโคกกรวดกราก

ตัวฉันเองยังรู้สึกขบขำเรื่องเฝ้าคนไม่หาย นึกว่าถ้าได้ชายน้ำเสีย
 สักทีเห็นจะสบาย จึงขึ้นไปชอนน้ำขายบนกุฏิพระ ไปเห็นตุ่มน้ำตั้งเรียง
 กันอยู่นอกชานเป็นแถว เหมือนที่วัดพระคู่ เข้าใจว่าท่านเจ้าของกุฏ
 คงเป็นพระหมอน้ำมนต์ การก็จริงดังคาด พอฉันไปชอนน้ำ ท่านก็
 เข้าใจว่าฉันจะไปชอรคน้ำมนต์ จึงขอให้ไปนั่งที่ข้างตุ่ม ฉันได้เคยเห็น
 เบียงอย่างที่วัดพระคู่มาแล้ว จึงผลัดผ้าเข้าไปนั่งที่ข้างตุ่มทำท่าทาง
 เอาอย่างตาจากปู่ที่ไต่เคยเห็นมาแล้ว ท่านพระก็เอาขันมาตัก น้ำเสก
 เขารคน้ำมนต์ให้ ฉันนึก ๆ ในใจว่าน่าจะลองจากปู่หรือคินยัต ๆ
 ถวายพระสักที แต่ก็มีมายังใจเห็นไม่ได้การ ยาปกรรมและถ้าคนแถวนี้
 มีคนรู้จักว่าฉันเป็นใคร ก็จะเกิดเสียช้อชอน จะเลยเห็นกรรมทันตา
 แต่น้ำมนต์ของท่านองค์จริง ตั้งแต่แรกแล้วรู้สึกวโล่งใจหายเม
 คคลันสนิทที่เกื้อ

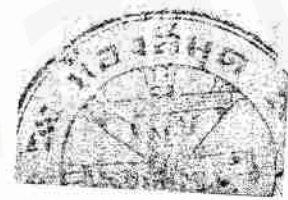
วันที่ ๓๓ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จกระบวนต้นออกจากเมือง
 สมุทรสาครขึ้นไปตามลำน้ำ ไปพักทำครัวที่วัดบางปลา ส่วนกระบวน
 เรือใหญ่ให้ตรงไปจอดที่บ้านจรัญแขวงเมืองนครไชยศรี ระยะทาง
 วันนั้นไกลด้วยไม่มีอะไรสนุกด้วย ที่สกลเมื่อเสด็จไปแวะทำครัวเย็นที่วัด
 คันท่า ก็เป็นวัดศาลารวบรวมจะหักพัง ข้าถูกฝนถูกพายุนกลางคืน
 จึงไต่ออกเรือแจวคลำขนมามืด ๆ รอกควที่ได้นำขนมแจวตามนำขนม
 จนใกล้บ้านท่านา พยเรือไฟไต่พวงท้อขนมมาลงพลับพลาแรมเกอย ๕ ทุ่ม

วันที่ ๓ สิงหาคม เสด็จจรดไฟไปประพาสพระปฐมเจดีย์ ทำครัว
 เข้ายที่ลานพระ เจ้าคุณสุนทรเทศาแกงไก่ต้พอใช้ เพราะไก่พระปฐม

เป็นที่เลื่องลือชื่อกว้าง แล้วลงเรือล่องมาประพาสที่พระปะโทน มาพบ
 มิวเซียมใหญ่ซึ่งโง่กันว่ามีอยู่นั้น คือท่านสมภารวัดพระปะโทนเป็น
 ผู้เก็บรวบรวมสะสมของโบราณที่ขุดได้ในแถวพระปฐมพระปะโทนไว้มาก
 แต่ข่าวว่าเก็บซุกซ่อนมิได้ยอมให้ผู้หนึ่งผู้ใดเป็นอันขาด ครั้นเสด็จ
 ไปถึงไปตามตมเรือของเก่า ท่านสมภารก็ยื่นคิเชิญเสด็จเข้าไปในกุฏิ
 แล้วบอกหีบห่อของโบราณที่ไต่สะสมไว้มากถวายให้ทอดพระเนตร และ
 ยอมให้ทรงเลือกแล้วแต่จะพอพระราชประสงค์ ทรงเลือกได้เครื่องสัมฤทธิ์
 ของโบราณ คือพระพุทธรูปยืนต้นซึ่งเป็นของแปลกก็หลายอย่าง ออก
 จากพระปะโทนมาประทับที่คารวิเขินที่ขานซึ่งพระยาเวียงไฉนออกไปตั้ง
 พระสมม้ายู่ที่ธรรมศาลา แล้วเสด็จกลับมาทางเรือถึงบ้านงวรายเวลา
 สัก ๒ ทุ่ม

วันที่ ๒ สิงหาคม นั้นล่วงหน้าช่นมาก่อน ทราบว่าเสด็จแวะ
 ประพาสที่คลองภาษี แล้วเสด็จต่อมาถึงสองพี่น้องเวลาค่ำ

ตามกำหนดเดิมจะเสด็จถึงสองพี่น้องราวเวลาบ่ายสัก ๒ โมง
 จะประพาสบ้านสองพี่น้องและบ้านบางลำในเป็นวันนั้น รุ่งขึ้นจะออกกระบวน
 จากสองพี่น้องแต่เข้าไปประทับแรมที่เมืองสุพรรณที่เดียว แต่เสด็จมาถึง
 เย็นเวลาไม่พอประพาส จึงต้องกระยะทางแก้ใหม่ คือวันที่ ๓ เช้า
 จะประพาสบ้านสองพี่น้อง จะออกจากสองพี่น้องต่อเวลากลางวัน จะไป
 ถึงเมืองสุพรรณไม่ทัน จะต้องพักที่ประทับแรมกลางทางระหว่างสองพี่น้อง
 กับเมืองสุพรรณอีกแห่งหนึ่ง รัชสั่งให้กรมหลวงดำรงเสด็จไปเลือก
 และพักที่สำหรับประทับแรม ฉะนั้นหน้าที่ไปตามเสด็จกรมหลวงดำรง

จะให้รถออกเร็วล่วงหน้ามาแต่เช้ามีก กรมหลวงดำรงทรงเลือกเห็นตัวก
 ขางขัวทองเป็นที่สมควรดี ทกลงจะให้รถที่ประทับแรมที่หน้าวัดนั้น
 ฉนั้นออกนึกหนักใจว่าเวลามีเพียงราว ๘ ชั่วโมง ไม้ไล่ผู้คนและเครื่อง
 มือก็ไม่ค่อย จะทำอย่างไรกันจึงจะมีที่ประทับทันเสด็จ ฉนั้นทูลถามกรม
 หลวงดำรง ท่านรับสั่งว่ามีมากันเท่านี้ ก็ลองดูว่าจะทำได้อย่างไร มีรับ
 สั่งให้เรียกประชุมอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมกันแล้วรับสั่งว่าวันนี้เจ้า
 นายเราจะเสด็จมาประทับแรมที่ตรงนี้ เราจะต้องช่วยกันแฉ้วางและทำ
 สะพานที่ขอรถพระที่นั่งให้ทันเสด็จ พวกแกและชาวบ้านแถวนี้ยังไม้ได้
 เคยรับเสด็จเลย และที่ยังไม้ได้เคยเห็นเจ้านายของแกเองก็จะมีเป็น
 อันมาก ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านไปเชิญว่าวรัชราษฏรในแถวนี้มาช่วยกัน
 รับเสด็จพระเจ้าอยู่หัว มีมีคนพร้าเครื่องมือให้เอามาด้วย ช่วยกันทำ
 รับเสด็จสักทีจะไ้หรือไม่ พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านพากันรับอาสาแข็งแรง
 ต่างคนเที่ยวคึกคึกตามเรียกลูกบ้าน และหาไม้ไล่มาทำการตามรับสั่ง
 ใน ๒ ชั่วโมงมีคนมาช่วยทำงานสักสามสี่ร้อย คนเต็มใจแข็งขันที่จะ
 ทำการรับเสด็จด้วยกันทุกคน แม้แต่พวกผู้หญิงที่ไม้ได้ถูกขอแรงทำงาน
 ก็พากันมารับอาสาตั้งเตาหงเข้าทำครัวเลี้ยงคนทำงาน ประเดี๋ยวมีคน
 เขาเข้ามาให้ ประเดี๋ยวมีใครเขาปลามาเติม ตลอดจนไปจนผักหญ้า
 หนามากๆก็มีผู้เอามาช่วย กรมหลวงดำรงจะขอใช้เงินค่าระเบียบอาหาร
 ก็ไม่มีใครยอมรับ ว่าอยากจะช่วยกันรับเสด็จ พอบ่าย ๔ โมงการแล้ว
 เสร์พเลี้ยงกันเชิกเถริกสนุกสนาน รวักบ้านไหว้พระอย่างใหญ่ ไคร

ได้เห็นแล้วจะต้องยินดี กว๊ายเห็นได้ว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีความสามัคคี
ต่อพระเจ้าอยู่หัวเพียงไร

ส่วนข้างทางที่เสด็จนั้น ไต่ย็นว่าเสด็จไปประพาสข้างปลายคลอง
สองพี่น้อง จะประพาสที่ใดข้างหาทรายไม่ ได้ความแต่ว่านายวงศ์ตะวัน
ไปถูกหมากัด ประพาสคลองสองพี่น้องแล้วเสด็จมาพักทำครัวเย็น
ที่วัดข้างสาม เมื่งทำครัวอยู่นั้นพวกเขาใครคกเข็ดไต้ปลาเทโพตัว ๑
ทรายว่าแกงเทโพวันนั้นอร่อยนัก แต่นายอัญญาวอเคราะห์ร้ายไปตกลง
ที่วัดข้างสามฟกข้าไปหน่อยหนึ่ง เสด็จมาลงที่ประทับวัดข้างบัวทอง
เวลาประมาณสัก ๒ ทุ่ม

วันที่ ๔ เวลาเช้าออกกระบวนเรือไฟรุ่งขึ้นไปไต้เพียงบางปลาแม่
ถึงหน้าคน ก่อนนั้นต้องแจวขึ้นไปจนถึงเมืองสพรรณบุรี เจดกเรือพระที่นั่ง
ประทัยที่สุขมาราม ชื่อสุขมารามที่เรียกนี้ เรียกตามไต้ย็นรัชสัง
เห็นจะเป็นชื่อพระราชทาน ไม่ได้ย็นพวกชาวสพรรณเขาเรียก ความ
จริงนั้น ที่ตรงนี้เป็นบ้านเดิมของเจ้าคุณสุขุม ญาติวงศ์ของท่านยังมีอยู่
หลายคน ไต้พากันมารยเสด็จเฝ้าแทน กุทรงพระกรรณามาก แต่คำ
ว่าอาราม ๆ เคยไต้ย็นแต่เป็นชื่อวัด นี้ทำไมจึงเอามาพระราชทาน
ก่อนย้ายชื้อบ้านเจ้าคุณสุขุม ชื่อนั้นยังตรองไม่เห็น

เสด็จเมืองสพรรณคราวนี้เป็นที่น่าเสียดายอยู่อย่างหนึ่ง กว๊ายไม่
ถูกระกู่เหมาะ ในเวลานั้นแม่น้ำยังน้อยจะเที่ยวทางเรือก็ซกซ้าง ส่วน
ทางบกฝนก็ตกพอแผ่นดินชื้นหล่มเป็นโคลน จะไปไหนก็ยาก เพราะ
ฉะนั้นจึงเสด็จประพาสไต้ที่ใกล้ ๆ ในบริเวณเมือง ในวันที่ ๕ นั้นเสด็จ

๔ ๙ ๖ ๒ ๒

ไปประพาสที่หน้าประทับเสวยที่วัดแก วันที่ ๕ เสด็จทอดพระเนตรที่
ว่ากรมเมือง วัดมหาธาตุหลักเมือง และวัดพระยาเลิกลาย เวลาบ่าย
ออกกระบวนลงมาประทับแรมที่ข้างปลามา ถึงยังวันอยู่ ทรงเรือ
พระที่นั่งเสด็จลงมาประพาสข้างใต้ ประทับเสวยเย็นที่วัดข้างขึ้น

วันที่ ๖ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือเสด็จในกระบวนใหญ่ เรือไฟ
รุ่งเช้าคลองบางปลามาทางคลองจรเข้ใหญ่เวลากลางวันถึงบ้าน ผักให้
ออกเรือประทับแรมที่หน้าบ้านหลวงวารี เวลาบ่ายทรงเรือแม่ของหลวง
วารีขึ้นไปประพาสข้างเหนือ เสด็จกลับมาถึงพลับพลาแรมสัก ๒ ทุ่ม

การเสด็จคราวนี้เป็นที่เรียบร้อยมีความสุขสบายทั่วกัน คือพระเจ้า
อยู่หัวโดยเฉพะ เวลานั้นเชื่อว่าทรงสบายหายประชวรเป็นปกติแล้วได้

นายทรงอนุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๗

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ ฯ

วันที่ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประคิมขู

ฉันตามเสด็จกลับมากรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม ก่อนมา
อีกสองวันฉันก็ไปที่บ้านพ่อประคิมขู หมายถึงจะไปเยี่ยมบิดามารดา
คราว คนที่บ้านบอกว่าพ่อประคิมขูออกไปเมืองสงขลาเสียตั้งแต่เมื่อวันที่ ๒๘
กรกฎาคม และไม่ทราบกำหนดว่าจะกลับเมื่อใดแน่ ฉันเสียศอกที่มาก
แล้วคิดว่าคงกับพ่อประคิมขูเสียคงนี้ เมื่อกำลังไปตามเสด็จฉันก็
จดหมายมาถึงพ่อประคิมขูหลายฉบับ พ่อประคิมขูจะได้รับทั้งหมด
หรือปลัดพรายหาญไปเสียบ้างก็ไม่ทราบ ฉันได้ขอยกมาในจดหมาย
ฉบับนี้หลังจากที่ส่งมาจากบ้านฉันให้ ว่าถ้ามีข่าวคราวในการเสด็จก่อน
อย่างไร จะวิ่งมาเล่าให้ฟังเมื่อถึงบ้าน มาไม่พบกันเสียเช่นนี้ ยังมี
ข่าวคราวอีกเล็กน้อย จึงขอมาให้ทราบในจดหมายฉบับนี้

วันที่ ๗ สิงหาคม กำหนดกระบวนเสด็จตามที่ระไว้ในวันนั้น
กระบวนเรือใหญ่จะส่งลงมาทางบ้านเจ้าเจ๊กและบางไทร ไปรอเสด็จ
ที่บางปะอิน แต่พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จกระบวนต้นแยกขึ้นทางบางโพงผาง
เข้าคลองบ้านกุ่มมาออกอุเขาทอง ส่งลงมาบรรจบกระบวนใหญ่ที่บาง
ปะอิน แต่ไปเกิดเข้าใจผิดกันด้วยเหตุใดไม่ทราบ พวกหัวเมืองเข้าใจว่า
กระบวนเรือใหญ่จะแยกขึ้นทางบางโพงผาง แล้วไปส่งลงทางลำน้ำลึก

พวกนำร่องนำเรือกระบวนใหญ่ไปทางบางโพงผอง หรือกระบวนคันตาม
มาภายหลังก็กระบวนใหญ่ ถูกทั้งคลื่นและเคื่องบรูชาชนันโควีย์เสกข์
ทั้งสองฟาก เป็นเหตุให้ลำขาดและซัดซ้องแก่การประพาสเป็นอันมาก
จะวิ่งไปก็แวะเข้าไปถูกคลื่นอยู่ระวางกลางกระบวนใหญ่ จึงจำเ็นต้อง
รอเรือลากตบ ๆ ตามมา จะหาที่แวะทำครัวเข้าที่ชั่วคราวแห่งไร พระก็ลง
มานั่งชายนโคตังเคื่องบรูชาเสียทุกตัว แต่เสาะแสวงหาที่ทำครัวมาจน
ทีว้ออน จึงมาพบบ้านแห่งหนึ่งที่ยางหลวงอ้ายเอียง คุทำทางชดยกล
มีสะพานและโรงยาวอยู่ริมหน้าเรือน ฝากระดานเจ้าของบ้านเห็นจะ
อาศัยทำครัวเลี้ยงรถกันแน่ได้ จึงแวะเรือเข้าไปไต่ถาม ได้ความว่าเป็น
บ้านกำนัน แต่ตัวกำนันไปค้าขายอยู่แต่ นายช่างอำแดงพลับพ่อตาแม่ยาย
ออกมาต้อนรับแข็งแรง ตัวยายพลับเองมาช่วยทำครัวด้วย

คุทำทางนายช่างเห็นจะรู้จักผู้ลากมากก็กว้างขวาง พอเห็นพวก
เรากໍไม่ต้องไต่ถามว่าใครเป็นใคร เข้าใจเอาที่เคียวว่าเราเป็นพวกขุนนาง
ที่ตามเสกข์มาข้างหลัง บอกว่าเสกข์ไปเมื่อสักครู่นี้เอง เชิญให้พวกเรา
เข้าไปนั่งบนแคร่ในโรงยาว หาน้ำร้อนน้ำชามาตั้ง แล้วเข้าไปนั่งเคียง
ใกล้สนทนากับพระเจ้าอยู่หัวมิไต่มีความรู้สึกและสงสัย ที่เราคาดว่าแก
กว้างขวางทางรู้จักผู้ลากมากก็ ถ้สมคิดด้อยคำที่แกเล่า ว่าแกไต่เคย
ลงมาวางกลอุบาย ๆ และบุตรชายของแกก็บวชเป็นเณรอยู่ทั่วก็เขยวม
ยพิตร แกรู้จักชนน้าชุนนางมาก ถึงพระเจ้าอยู่หัวแกก็เคยเฝ้า มี
ใครสอดถามเข้าไปทรงนี้ว่า แกจำพระเจ้าอยู่หัวไต่หรือไม่ แกกลยชี้
เฝ้าว่าทำเฝ้าจำไม่ได้เฝ้าแล้ว และพระรูปก็ยังมีติดอยู่บนเรือน

เลขชวนพวกเราขึ้นไปบนเรือน ไปนั่งคุยที่ห้องนั่งเอกพักหนึ่ง ประเทีย
 ไต่ยืมเสียงขยับพลับเชาะระซิงที่ในครัว ไต่ความว่าแกเอ็ดหมื่นสรรพกิจ
 เรื่องชิมแกง แก่กว่าเป็นผู้ลากมากก็ทำไมถึงชิมแกงควยจ๊ก เขาถ้อ
 กันไม่รู้หรือ เลขฮากันใหญ่ การทำครัวที่บ้านนายข้างวันนั้นสนุกยิ่งกว่า
 ที่ไต่เคยทำมาในที่อื่น ๆ ครัวเจ้าของบ้านทั้งผัวเมียบริวารแข็งแรงแข็งแรง
 และมีไต่มีความสงสัยว่าผู้ใดเป็นใครเลข เมื่อได้ขงกกันเสร็จแล้ว
 นายข้างไต่ปรารภว่าอยากจะได้ขึ้นเมาเซอร์สักกะบอกหนึ่ง เขาว่า
 จะส่งเสียชื้อหาต้องขออนุญาต แก่ไม่รู้ว่าจะไปขออนุญาตที่ไหน ขอให้
 คุณ (คือพระเจ้าอยู่หัว) ช่วยเป็นธุระชื้อหาให้แกสักที ส่วนเงินทอง
 ราคาขึ้นจะสนยังเท่าไต่ไม่เป็นไรแกจะคิดให้ ๆ เดีมีราคาชื้อว่าตกละ
 “คุณ” ก็ยื่นคิ้วเป็นพระระระที่จะให้นายข้างไต่ขึ้นเมาเซอร์คงประสงค์
 เมื่อก่อนจะออกเรือจากบ้านนายข้าง พระราชทานกระดาษอันยี่ตรงของหนึ่ง
 กุเหมือนเป็นเงินสักสามหรือสี่ร้อยบาท คอยแทนที่นายข้างรับเสด็จ
 ข้างที่นายข้างจะรู้ไต่ว่าใครเมื่อตรวจธนบัตรรู้ว่าจำนวนเงินมากผิดปกติ
 ที่ผู้อื่นจะให้ ในการเช่นนั้น

เมื่อเสด็จประพาสบ้านนายข้างใคร ๆ สนุกหมด เว้นแต่พระยา
 ไบราณผู้แทนเทศาภิบาลเก่า ซึ่งไปเฝ้าในท้ายเรือพระที่นั่ง ถูกขังค้ำให้ชื้อ
 คิวอยู่ในประทวน เพราะคนแถวนี้รู้จัก ต้องส่งเข้าส่งนำพระยาไบราณ
 เหมือนกับคนไทย ค้อออกเรือแล้วจึงพนทุกซ เซ็กมาดังบางประอินเวลา
 ย้าย ๕ โมง ทรงรถไฟพิเศษกลับกรุงเทพฯ ในวันนี้ เป็นขบวน
 ระยะทางเสด็จประพาสคืนแก่ท่าน

นายทรงอาณุภาพ

ป.ล. สักจากลี้มาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว รุ่งขึ้นนายช่างก็ย้ายพลับ
 พาลูกหลานลงมาเกือบหมกครวญแก่ที่ขวิดตาม เมื่อได้ความว่าใครได้
 ไปตามเสด็จที่ขานแคว้น ก็เที่ยวไปกราบไหว้ขอขมาไม่เลือกหน้าคุณ
 นำสงสาร ฉันทามแก่ว่าทำไมจึงได้รู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แยกออกว่าพอ
 เสด็จแล้วพวกเพื่อนเขาพากันมาถามข่าว มีผู้ที่เขาจำพระเจ้าอยู่หัวได้
 มาบอกยืนยันว่าพระเจ้าอยู่หัวแน่ แต่เห็นสมด้วยเงินที่ได้พระราชทาน
 ถึง ๔๐๐ บาท เกินกว่าผู้ใดนอกจากพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทาน ก็ยิ่งตก
 ใจจึงรีบจัดเรือพาลูกหลานล่องลงมากรุงเทพ ฯ ในวันรุ่งขึ้น แลยังจะไป
 กราบทูลวิงวอนเจ้านายที่ตามเสด็จ ขอให้ฟ้าเจ้าเฝ้า จะไปกราบทูลขอ
 ขมาพระเจ้าอยู่หัวด้วย แต่จะไต่เฝ้าแล้วหรือยังฉันยังไม่ทราบ

ท. อ.

จดหมายฉบับที่ ๘

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ ฯ

ถึง พ่อประคิษฐ์

ณวันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑

ก๊วยเมื่อศก ๑๒๓ ฉันไปตามเสด็จประพาสกัน ได้มีจดหมายเล่า
เรื่องประพาสครั้งนั้นไปยังพ่อประคิษฐ์เป็นจดหมาย ๘ ฉบับ จดหมาย
เรื่องนั้นโคลงพิมพ์ในหนังสือทวิปัญญารายเดือน ตั้งแต่เดือนเมษายน
ร.ศ. ๑๒๕ เดือนละฉบับจนจบเรื่อง บัดนี้คิดจะรวมจดหมายเรื่องประพาส
กันเข้าพิมพ์เป็นเล่มเดียวกัน ฉันเที่ยวหาต้นฉบับทั้งที่กลางพิมพ์ในหนังสือ
ทวิปัญญาและที่มีต้นร่างอยู่รวบรวมได้จดหมายแต่ ๖ ฉบับ จากจดหมาย
ฉบับที่ ๓ ตอนเสด็จประพาสเมืองราชบุรี หากฉบับนี้ไม่ได้ จึงต้อง
มีจดหมายฉบับนี้มายังพ่อประคิษฐ์ ขอให้ช่วยค้นต้นจดหมายเหล่านั้น
ถ้ายังมีอยู่ที่พ่อประคิษฐ์ของสงเคราะห์คัดสำเนาจดหมายฉบับที่ ๓ ทั้ง
ไปรษณีย์ส่งมาให้ก๊วย ถ้าได้สำเนามาถึงประสงฆ์ ฉันจะขอบคุณ
พ่อประคิษฐ์เป็นอันมาก

บางทีพ่อประคิษฐ์ได้เห็นจดหมายฉบับนี้ จะนึกลงว่าจดหมาย
เรื่องประพาสกันที่โคลงพิมพ์เป็น ๕-๖ ยี่มาแล้ว เหตุใดจึงฟังจะมา
คิดรวมพิมพ์เป็นเล่มก่อนเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตล่วงไป
แล้ว คำอธิบายในข้อนี้ขอชี้แจงว่าเมื่อพิมพ์เรื่องประพาสกันลงในหนังสือ
ทวิปัญญารายเดือน ผู้ที่อ่าน โดยเฉพะผู้ที่ไปก็ตามเสด็จไปด้วยใน

คราวนั้น พวกฉันชอบว่าเป็นหนังสืออ่านสนุก มีผู้อยากให้พิมพ์รวม
เป็นเล่มแต่ครั้งนั้นแล้ว เพราะเรื่องเสด็จประพาสต้น เป็นเรื่องที่สำคัญ
เล่ากันเล่นอยู่เรื่องหนึ่ง แต่ฉันไม่เห็นสาระพอถึงแก่ควรที่จะพิมพ์ขึ้นใหม่
จึงได้เพิกเฉยเลยมา ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตแล้ว
เรื่องราวต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๕ กลายเป็นเรื่องเก่า “เมื่อก่อน”
สำหรับชอบเล่าขานคุยกัน เรื่องประพาสต้นนี้เป็นเรื่องหนึ่งซึ่งกลายเป็น
เรื่องชอบเล่ากันจน มีเพื่อนฝูงมาชักชวนให้พิมพ์รวมเป็นเล่มใหม่มาก
กว่าแต่ก่อน ฉันใคร่ครวญดูมาคิดเห็นว่า เรื่องประพาสต้น แม้จะหมาย
เดิมแต่เป็นเรื่องสำหรับอ่านกันเล่นสนุก ๆ ก็จริงอยู่ แต่ถ้ามาอ่านใน
เวลานี้โดยตั้งใจใคร่ครวญ ก็อาจจะแลเห็นความกว้างขวางออกไป
เป็นต้นว่า เหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประช
าราษฎร์ทั่วหน้า สมกับที่ได้ถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูป
ทรงม้าว่า “บิรมหาราชวิเศษ” ที่จริงพระองค์ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้า
ข้าแผ่นดินเหมือนกษัตริย์กับบุตร พอพระราชหฤทัยที่จะคืนเคียดเคี้ยว
และถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎร์โดยมิได้ถือพระองค์ ยกตัวอย่าง
ก็จะเห็นได้ ในเรื่องประพาสต้นนี้เป็นพะยาน การที่พระองค์ทรงสมาคม
กับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือสนทนาปราศรัยให้คุ้นเคยกัน
เท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชหฤทัยที่ถามถึงความทุกข์สุข และความ
เดือดร้อนที่ไต่รับจากผู้ปกครองอย่างใด ๆ บ้างทุกโอกาส ผู้ที่เคยตาม
เสด็จย่อมเคยไต่ถามและทราบความอันนี้ ฉันได้เคยเห็นบางที่ราษฎร
กราบทูลร้องทุกข์ เป็นข้อความซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นความทุกข์

รินจริงทรงรับพระมาค์ชื่อว่า ทำเอาเจ้าหน้าที่ตั้งแต่เสนาบดีลงมาได้
 ความว่าความใจหลายคราว บางทีถึงต้องผลัดเปลี่ยนพนักงานปกครอง
 ก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาสเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ความสุข
 สำราญของราษฎรได้อีกเป็นอันมาก ใช้แต่เท่านั้น บรรดาราษฎรที่ได้
 เสด็จไปทรงคุ้นเคย ในเวลาเสด็จประพาส พระองค์มิได้ทรงละลืม
 ในเวลาต่อมาเมื่อคนเหล่านั้นเข้ามาถึงกรุงเทพฯ จะเข้าไปเฝ้าแทนที่
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโอกาสให้เข้าเฝ้าได้ตามความ
 ปรารถนา บางทีถึงรับสั่งให้เข้าไปเฝ้าพระราชนัดดาเลี้ยงในพระราชวัง
 รับสั่งเรียกพวกที่คุ้นเคยเหล่านั้นว่าเพื่อนกัน มีอยู่ทั้งชายหญิงแทบทุก
 หัวเมืองที่ได้เสด็จประพาส เมื่อครั้งเสด็จยุโรป ร.ศ. ๑๕๖ ได้ทรงหา
 ของฝากมิได้เท่าเป็นต้น เข้ามาฝากพวกเพื่อนกัน เมื่อพวกเหล่านั้น
 ทราบว่าเสด็จกลับเข้ามาเฝ้าเยี่ยม ก็ได้พระราชทานของฝาก ไม่เท่า
 พระราชทานเลยเป็นเครื่องยศสำหรับพวกเพื่อนกันคือเข้าเฝ้าตลอดเวลาเข้า
 มาเฝ้าในกรุงเทพฯ และเฝ้าตามหัวเมืองเวลาเสด็จประพาสไม่ว่าที่ใด ๆ
 เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาล
 ๕ รัชชยุบนั้น ทรงเคารพต่อพระราชนิยมของสมเด็จพระบรมชนกนาถ
 พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พวกเพื่อนกันเข้ามาทำบุญให้ทานใน
 งานพระบรมศพ และถวายพระเพลิงเหมือนกันเป็นข้าราชการ และยัง
 พระราชทานเครื่องประดับไม้เท้าสลักอักษรพระนาม จ. ป. ร. ให้ติดไว้
 เป็นที่ระลึก ทั้งพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เฝ้าแทนเพ็ดทูล
 พระองค์ได้ต่อไปเหมือนกันเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทุกประการ

ส่วนราษฎรซึ่งพระองค์ได้ทรงคุ้นเคยมาในเวลาเสด็จประพาส แต่ยังเสด็จ
 ดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ก็ได้รับพระราชทาน
 ไม้เท้า และพระบรมราชานุญาตเหมือนกับพวกเพื่อนกันในรัชกาลก่อน
 มีจำนวนเพื่อนกันเพิ่มเติมขึ้นในรัชกาลนี้อีกหลายคน ฉันทันใจว่า
 ธรรมเนียมประพาสกันและเพื่อนกัน จะยังมีต่อไปในรัชกาลนี้เหมือน
 กับรัชกาลที่ล่วงแล้ว

ตั้งแต่เสด็จประพาสต้นคราวศึก ๑๒๓ แล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวงยังเสด็จประพาสทำนองเดียวกันอีกหลายคราว บางทีเสด็จประพาส
 ในจังหวัดกรุงเทพฯ นี้เองบ้าง ประพาสตามมณฑลหัวเมืองบ้าง ครั้ง
 หนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๕ เสด็จขึ้นไปประพาสเมืองสระบุรี แล้วขึ้นทางลำแม่น้ำ
 ใหญ่ไปจนถึงเมืองกำแพงเพชรคราวนั้นก็สนุกพอใช้ แต่พอประภคิษฐ์
 ออกไปอยู่เสียหัวเมือง ฉันทันใจไม่ได้จดหมายรายการออกไปให้ทรวบ
 อีกคราวหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๗ เสด็จประพาสเมืองนครสวรรค์ ขากลับ
 ล่องลงทางคลองมะขามเฒ่ามาเมืองสุพรรณบุรี บ้านพักให้ ช่างทอง
 แล้วเสด็จกลับทางบางแก้วเข้าทรงเก่า อีกคราวหนึ่งในศึกเดียวกันนั้น
 เสด็จทางคลองรังสิตไปประพาสถึงเมืองปรางค์แล้วกลับออกทะเลมา
 เข้าปากน้ำเจ้าพระยา แต่ประพาสคราวหลังๆ นี้ ความขบขันน้อยไป
 กว่าคราวแรกๆ ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือราษฎรรู้เสียมากกว่าพระเจ้า
 อยู่หัวโปรดเสด็จอย่างคนสามัญ ถ้าเห็นใครแปลกหน้าเป็นผู้ที่ชาว
 บางกอก ก็ชวนจะเข้าไปเสียด่าพระเจ้าอยู่หัว บางทีมหาดเล็กเด็กชา
 พากันไปเที่ยว ไปดูราษฎรรับเสด็จเป็นพระเจ้าอยู่หัวก็มี เพราะฉะนั้น

ในคอนหลังระหาใครไม่รู้จักพระองค์สนิทอย่างนายข้าง ยายพลับ ไม่มีอีก อีกประการหนึ่งตั้งแต่เสด็จกลับจากยุโรปคราวหลัง มีเรือยนต์เข้ามาใช้ ในกระบวนเสด็จ ๆ ประพาสด้วยเรือยนต์เสียมาก เมื่อเสด็จประพาสด้วยเรือยนต์แล้วก็ต้องเป็นอันรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัวอยู่เอง จึงไม่มีใครมีเรื่องขบขันอย่างคราวแรก

วันนี้เป็นวันทำบุญถวายสมเด็จพะพุทธเจ้าหลวง ในวันตรงกับวันเสด็จสวรรคตครบ ๒ ขวบ คุณคนในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เจ้าหน้าตลอดลงมาจนราษฎร ทำบุญให้ทานกันมาก ที่สำคัญนั้นฉันเห็นว่าที่พากันไปถวายยังมีคนพระบรมรูปทรงม้าที่หน้าพระลานไม่ว่าใครต่อใคร ผู้คนล้มหลามตั้งแต่เจ้าจนกลางคืน เห็นจะเป็นธรรมเนียมขบขันเสมอไปที่วังพระบรมรูปทรงม้าองค์นี้ควรนับว่าเป็นของวิเศษได้ ไม่เฉพาะแต่ที่เป็นของงงงามสง่าพระนคร หรือเป็นพระบรมรูปสมเด็จพะพุทธเจ้าหลวงเท่านั้น ถ้าผู้ใดรู้เรื่องราวของพระบรมรูปนี้เป็นของชาวสยามทุกชั้น บรรดาศักดิ์ทั่วทุกหนแห่งได้เข้าเฝ้าถวายคำกล่าวถึงและใจสมัครอย่างต่าตั้งแต่คนละ ๓๐ สตางค์ก็มี สร้างขึ้นด้วยความรักใคร่เป็นใจเกี่ยวกันถวายสมโภชสมเด็จพะพุทธเจ้าหลวง รวมเงินได้กว่า ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท เกินราคาพระบรมรูปนี้สัก ๕ เท่า ใช้แต่เท่านั้น พระบรมรูปนี้ได้สำเร็จทันถวายพระองค์ ได้ทรงอนุโมทนาและประจักษ์แก่พระราชหฤทัยว่าความรักใคร่สวามิภักดิ์ของคนทั้งหลายมีมากมายกว้างขวางทั่วไปเพียงไร ผู้ใดรู้เรื่องดังกล่าวมานี้ ก็จะเข้าใจได้ว่าพระบรมรูปทรงม้านี้ผิดกับอนุสาวรีย์ หรือวัตถุที่สร้างถวายเฉลิมพระเกียรติยศเมื่อ

พระองค์ล่วงลับไปแล้ว อันจะเป็นที่ระลึกและปรากฏแต่แก่ผู้อื่น
 แต่ส่วนพระองค์เองมิได้ทันทอดพระเนตรเห็น ฉันได้ ไปถวายบังคม
 พระบรมรูปแล้ว กลับมาก็อธิษฐานขอร้องมาเกิดนึกขึ้นว่า ขางที่
 การพิมพ์หนังสือเรื่องประพาสครั้งนั้นมีส่วนกุศลบ้างกระมัง เพราะ
 เหตุที่จะให้ ผู้อ่านเจริญความระลึกถึงในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
 ถ้าและมีส่วนกุศลเพียงไรในการพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ ฉันตั้งใจที่คิด
 ส่วนกุศลนั้น ถวายสนองพระเดชพระคุณแก่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
 ความสักการัง ขอให้พ่อประทีปซึ่งอนโมทนาด้วยเทอญ ฯ

นายทรงอนุภาพ

พระราชบัญญัติ
เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๑๒๕ ออกจากสวนกุหลาบ ๒ ทูม ไปในวังแล้ว
ไปบ้านบรรณรักษ์^(๑) พอสมควรด้วยเลยแล้ว คักสิ้นโต๊ะเพราะชันชั่งกั้ง
& ทูม ครองรคน้ำแล้วกลับเข้ามาในวังทูลลาแล้วลงเรือ ถึงท่าหนัก
แพวังหน้า ๕ ทูม ถึงวัดเขมา ๕ ทูมครึ่ง

วันที่ ๒๘ เข้าโมงครึ่ง ถ่ายรูป^(๒) รับพวกกรมการผู้ใหญ่บ้าน
และพระวินัยรักชิต^(๓) ถวายเงินชั่ง ๑ แล้วลงเรือไปตลาดบางเขน
ถ่ายรูปที่ท่าภาษี กลับขึ้นเรือขึ้นใจ^(๔) ผ่านหน้าวัดเขมาเวลา ๓ โมง
๑๕ นาที แต่หน้าวัดเขมาถึงวัดปากอ่าว ๗๐ นาที จากวัดปากอ่าว
ถึงวัดเทียนถวาย ๔๐ นาที ขึ้นวัดถ่ายรูป ถวายเงินสมภาร ๒๐ บาท
ออกจากวัดเทียนถวายถึงบางหลวงเชิงรอกเที่ยง ๑๕ ถึงคงศาล

(๑) เสด็จไปในกรมพระเจ้าสุทโธทนะ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร
ชั้นวังใหม่

(๒) ในสมัยนั้นโปรดทรงถ่ายรูป

(๓) พระวินัยรักชิต คง เจ้าอาวาสวัดเขมา ๑

(๔) เรือพระที่นั่งยงกร์ ซึ่งบริษัทบอเนียวถวาย ต่อมาเปลี่ยน
ชื่อว่า "เรือรบแห่งรัตน"

เพียง ๒๐ มีคนมาก ถ่ายรูปแล้วทำกับข้าว กินข้าวแล้วมีสระบัวมอญ
ฝนตกปรปรวย บ่าย ๓ โมง ๓๕ นินิตมาด้วยเร็วมาก มีฝนตกตลอด
ทาง ถึงวัดท้ายเกาะใหญ่ที่จอดเรือเวลาบ่าย ๕ โมง จิตที่ฝึกที่ศาลา
๒ หลังค่อกัน มีพิณพาทย์มอญ

วันที่ ๒๘ เช้า ขึ้นไปขบวนวัดถ่ายรูป วัดนี้เรียกตามคำขอลชื่อ
เวียงจาม เป็นพระรามัญ เป็นวัดที่สุกเซตค้ำปทุม พระรามัญมี
เจ้าคณะเมือง กับพระครูเจ้าคณะรอง เจ้าคณะแขวง เจ้าอธิการ และ
อัครวิฑูษณ์ในแขวงปทุมมาวธิ์ ถวายวัดขี้จันทน์แล้วกลับมอลง
เรือออกจากท้ายเกาะ ๓ โมงครึ่ง มาแวะคลองตะเคียนซอผ้า เวลา
ไปฝนตก ลมหนาวพิกากันหิวจึงรู้สึก จึงจอดทำกับข้าวที่แพซุงใกล้
คลองตะเคียน เป็นกัยเข้ายจรบัน มีปลาแห้งผัด ไข่เจียว แกงกะทิ
ลำเรืออาหารก็อย่างอร่อย เพราะมอญอมอแกอยู่บ้าง แล้วออกเรือหมาย
ว่าจะแวะวัดพนัญเชิงแต่ฝนไม่หยุดจึงเลยขึ้นมาเกาะลอย พอดถึงฝน
ก็หาย อายุน้ำแล้วลงเรือเล็ก ขึ้นไปทางคลองพระเนียบ ซอของคาม
วันตามแพแล้วกลับมาเข้าในคลองเมือง ไปจนแพข้างทองนอกกำหนด
แพแล้วจึงไต่กลับคำไม้ไต้ ขึ้นอยู่บนเรือน เขาอดยแพมาจอดให้อยู่ที่หน้า
เรือนกรมมรพงค์ (๓)

วันที่ ๓๐ เช้า ขึ้นไปถ่ายรูปบนสะพานและบ้านกรมมรพงค์ แล้ว
ลงเรือไปขึ้นสะพานวังจันทร์ คุตลาคเด็กบ่อนเล็กอยู่ข้างจะซัวไปสักหน่อย

(๓) คือคำหนักสะพานเกตุอ ซึ่งกรมมรพงค์ เคยประทับเมื่อ
เป็นต้นเหตุกบฏ แต่เวลานั้นย้ายไปสำเร็จราชการมณฑลปราจีนแล้ว

ลงเรือจากตลาดแวงซอของทีตลาดเรือสัแยก แล้วขึ้นมาตามแควงยา
ลักแวงกินเข้ากลางวันที่พระนครหลวง ถ้ายุบและทำกัยเข้ากำลังกิน
ฝนตกวันนมากมีฟารอง ตามพนทวก แต่ท่สร้างชนใหม่สำหรัยพระรัตน
ลอยแล้วสำเร้จ ถ้ามีสมการท่ขยันจริง ๆ จะร้กษาไปไค้หลายขั้ แม้ว้า
เช่นนี้ถ้าจะไม่ยไค้ไม่นาน ลงเรือกำลังฝน ออก ๒ โมงคร้ังฝนมาหาย
เกอยดงศาลาตอย ถึงเวลา ๔ โมงเศษ ศาลาตอยนั้นไม่มีฝน ถ้ายุบ
แล้วรงไค้ชายน้า

วันที่ ๓๓ เช้า ๓ โมงออกเรือ แวงที่ท่าเจ้าสนก^(๑) เขาตางเห็น
วากกำแพงและพระที่นั่ง คงจะเข้ยหลังยาวตามแวง มีบ่อตอยแห่งท้ง
ล็กมาก ก่ออิฐถือปูนลงไปบนตลอก แต่มีรอยชักอิฐออยูในระหว่างกลาง
กถนว่าเป็นกำแพงข้ามบ่อ บ่อนั้นใช้ไค้ท้งข้างหน้าข้างในคยยังไม่
เห็นจริง เพราะพงจะคั่นพวชนยังไม่ไค้ตรวจให้ละเอียด ตรงท่าเจ้าสนก
ข้ามเรียกว่าท่าเกย คือเป็นก่เกยประทัยข้าง เวลาจะเสด็จพระบาท
ต้องลงเรือข้ามไปท่าเกย แวงถ้ายูบขางแ่งมีสะพานจกัวี่เป็นคั่น กรม
นรามาคอยอยู่ที่ ท.จ.ก. แล้ว^(๒) แวงพศกันหน่อยหนึ่งขึ้นมาข้ลัดเรือไฟ
ท่วคัสคางมีคนมาคอยเข้ยเรือตามเคยแต่ไม่ค้องเข้ย เพราะฝน ๓ วันน
พอที่จะให้น้ำช้นไค้ กินเข้ากลางวันที่วัดท่างาม ซึ่งเค้ยวันเรียกกันว้า
ท่าหลวง ซึ่งเรียกว้าท่าหลวงนั้นเกิดช้นใหม่ เพราะพระจุลจอมเกล้า ฯ

(๑) คำหนักท่าเจ้าสนกสร้างแต่ครั้งกรุงเก่า พระยาโบราณ ฯ
ท้งคั่นพบกัชนเสด็จไม่ช้านัก

(๒) ท.จ.ก. หมายความว่าทูนจำกัค มาแต่ท่ายชื้อบริษัทดวง
พระพุทชบาท ท.จ.ก.

เสด็จพระบาท ๒ ครั้งขึ้นไปทำงานทั้ง ๒ ครั้ง ก็มักจะแรมคืนแต่ตกลง
ข้ามเสีย เพราะใกล้จะให้ไต่วันมาก ขึ้นมาจนจะถึงเสาให้ฝนตกมีค
มาข้างหลัง ยังเชื่อว่าจะหนักขึ้น แต่เพราะที่จอดเรืออยู่ถึงวัดสมุทประคิษฐ
จึงหนักไม่ทัน ฝนตกหนัก ตั้งแต่ก่อนย่ำค่ำ ๑๕ นาที ตกหนักจนเวลา
๔ ทุ่มจึงได้โดยพรำต่อไป อยู่ข้างจะกินการที่

วันที่ ๑ สิงหาคม เมื่อก่อนคิดว่าฝนหยุด ๔ ทุ่มนั้นเป็นคำเท็จ
กลับตกใหม่หนักอย่างเดียวกันไปจน ๒ ยามจึงพรำไปจน ๘ ทุ่ม น้ำ
ท่วมสะพานหาค่อย ๆ หายไปจนลย น้ำขึ้นคอกเศษ ดวงน้ำฝนที่
ว่าการเมืองสระบุรีได้ ๘ เซนต์ เขายังพรำอีกจนสายจึงได้หายสนิท
ลงเรือมากเรือ โมเตอร์อุมร โอสถลากขึ้นไปตามลำน้ำแหว่งดำยรูปเป็น
ตอน ๆ จนถึงแก่งม่วงดำยเรือลงแก่งจนแก่ง ขึ้นดำยบนบกที่แก่งเพ็ช
แต่แก่งนั้นน้ำขึ้นลยศิลาเสียดมาก ล่องกลับลงมาขึ้นบกที่ขานพระยาสระ
บุรี^(๑) ตั้งแต่เสาให้ไปจนถึงแก่งเพ็ชช้อย่อน ๓ ชั่วโมง ขึ้นดูที่ว่าการ
และศตลาคที่จะพอเป็นเมืองขึ้นในภายหน้า มีถนนลงมาเสาให้ทาง
๒๐๐ เส้น กินเขาก่อนพระยาสระบุรีแล้วลงเรือล่องมาเสาให้ชั่วโมงเศษ
อาบน้ำแล้วออกเรือกระบวนใหญ่ เวลายุบ ๓ โมงเศษ ล่องลงมาถึงท่า
เรือทุ่มครึ่ง อยู่ใน ๔ ชั่วโมงเต็ม กรมมราแต่งโคมณูขุนทรู แต่พอถึง
ก็ฝนตกต้องสั่งให้เกย แต่เห็นจะไม่ตกมาก

วันที่ ๒ สาม โมงเช้าขึ้นรถไฟกรมมราไปพระบาททางเรือร้อยก
กว่าแต่ก่อน ถมยาลักเต็มไป จวนถึงฝนตกเรือยไปจนกระทั่งเคียวขึ้น

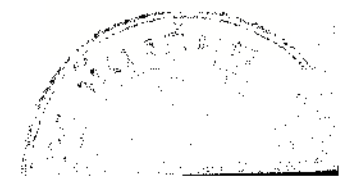
(๑) พระยาสระบุรี (ดิศ นามะถนขี) ต่อมาเป็นพระยาวุฒิสถียารักษ์

พระบาททรงฝน มีเหตุสำหรับเป็นสวัสดิมงคลในกาลต้องขลัง ๒ อย่าง^(๑)
คือ น่านที่ถักกลางรอดราวทลคประการหนึ่ง อีกสักเส้นหนึ่งจะถนงรอดหลัง
ตกวาง เลยต้องลงไม่ถึงสเคชัน มณฑลพระบาทหรือเครื่องบนลงหมก
มงสังกะสีไว้ เหมือนสวมหมวกแฉกเมื่อกหน้าเกลียด ข้อที่แปลกนั้น
คือเห็นคนไม่ ที่พระบาทใบเขียวและคันเล็กน้อย รกผิดกับเทศกาลที่
เคยโกวันแกวัน มีศาลาเมรุหลวงจรุระการ^(๒) ปูลกอยู่คั้นทางเข้าไปหน้า
หมู่กุฎซึ่งเขาคับเป็นถักพิกถนเข่าแปลกชนใหม่หลังเขียว นอกถนนคงเดิม
ถ้าขูรูปอระจะทั้งฝนเกือบทั้งนั้น แล้วถลกลับมาคั้นเข่าที่ศาลาที่ว่าการ
กรมรณแจกแพรวแถบพระมำกขัน^(๓) ผู้ชายมีคเงยวผู้หญิงมีอัยเงยว
รชชชัวโมง ๓ พักอยู่เกือบ ๓ ชั่วโมง ถลกลับมาเร็วไม่ถึงบ่าย ๓ โมง
ฝนหยคที่น้อยคั้นแล้วถลขคอีก นำขนแคะคั้นทวมรณทงอดเว
คองขกพนอกชันหนึ่ง ค่ำยาม ๓ มีละคณนตุมีถว ในสเคชันรถไฟจัก

(๑) ตั้งแต่เสด็จโดยรถรางพระพุททบาท เผอญมีเหตุขัดข้องมา
ทุกคราว จึงดำริดีว่าเป็นสวัสดิมงคล

(๒) เมรุสร้างเผาศพหลวงจรุระการกำจัด (เทียบ อสีวรัช) ที่วัด
จักรวรรดิ ทำด้วยเครื่องไม้จริง แล้วอุทิศถวายให้ ไปสร้างเป็นศาลาที่
พระพุททบาท

(๓) บวิษัทรรางพระพุททบาท ทำเป็นรูปพระพุททบาทด้วยขานู
มีเนียม ดำหรับชายคนชันพระบาทชื่อไม่แฉวนนพิกถเป็นที่ระดก มักเรียก
กันแต่ว่า “คั้น”

โรงทอ แต่ไปแควมเร็วของสั้นเวลา ตอนต้นเล่นหลวมานสงวามวิริทธิ์
นางซึ่งเจ้าจอมมารดาเขียนตนพเนาพนางอยู่นาน^(๑) จนเกือบ ๒ ยามจึง
ไต่ลงมือเล่นคอนของกรมมรา เรียกชื่ออิศรแก่ตัว ไม่ทันถึงม่านก็
ตกขยับคืบ แต่กระนั้นก็ ๒ ยามเลยมาก จนรุ่งเต็มที่ ความคึกเห็น
คอนแรกตั้งใจจะอวดรำงามร้องเพราะ แต่มันเข็ดที่เป็นลึงกับคนและ
ขี้ขยาก ตอนหลังตั้งใจจะมีเกร็ดเข้าไปทอในเรื่องมาก จึงชักให้เข้า
แต่ห้องเรื่องหลวม ถ้าเดินแต่ลำพัง เห็นจะดูไม่สู้ช้านัก

วันที่ ๓ เช้า ๒ โมง ล่องด้วยเรือไฟ นอนไม่ตื่นจน ๔ โมงจึง
ลุกขึ้นทำกับเข้า พอถึงเวลาก็นั่งพอดังกรงเก่า แล้วไปสเตรชั่นบ่าย ๓ โมง
๔๐ เศษลงมาทางนอก เสนาบดีกระทรวงโยธา^(๒) ไปรับ ถึงสเตรชั่น
บ่าย ๓ โมงเศษ ผู้รักษาพระนครและเสนาบดีรีบไปส่งเจ้าสาย^(๓) ขึ้น
ชายแล้วกลับเข้าในวัง แยกเมืองพร้อมแล้ว กลับเข้าไปอาบน้ำแต่งตัว
ครึ่งยศเสื้อสักหลาดออกอวยขันไม้เงินทอง เมืองไทย เมืองปลิศเมือง
สตูลแล้วกลับเข้าคูหาห้องในพระที่นั่งนอนเหนื่อย ๆ กินของว่าง ทนวย

(๑) นางละครคนคนนั้นชื่อช้อย ต่อมาเป็นตัวเอกของละครคนปริศนาคอ
เวลาเมื่อได้คังพิงหัววัน

(๒) พระยาอภัยมณีนคร คือเจ้าพระยามรธา

(๓) พระวิมาดาเธอ ๑ กรมพระสุทธสาสน์นาฏ ความแต่ครั้งลงมา
รับสมเด็จพระเจ้าตากสินเจ้าตากสิน เจ้าฟ้า ๑ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ จะได้คัง
กลับจากยุโรปในวันนั้น

ว่าจะออกประชุม ๕ โมงเศษ^(๓) ได้โทรเลขพระยาอำเรอภักดี^(๒) ว่า
 รถพิเศษขากำแพงจะถึงย่ำค่ำเศษ จึงนึกเล่นกันใหม่ ไปรับส่งแล้วจึงจะ
 กลับมาประชุม จนเวลา ๒ ทุ่มพอจะขึ้นรถ ได้โทรเลขมาใหม่ว่าตีครด
 อรวมตา จะถึงค่ำทุ่ม ๔๐ จึงได้พากันขึ้นหอประชุมมีเวลาชั่วโมง ๑
 เศษเล็กน้อย มีเรื่องสำคัญหลายเรื่องต้องรีบปรึกษาและได้สั่งการให้สำเร็จ
 จนอีก ๑๕ นาทีจะถึงกำหนด จึงได้ไปสเตรชั่นเลยไม่ทันรถ^(๓) มาถึง
 เสียก่อน ๔-๕ นาที แล้วจึงต้องคอยพวกในที่ประชุมซึ่งไปภายหลังจน
 พร้อมกันแล้วจึงได้มาย่านใต้เลียบกัน ๒ ทุ่ม ยามเศษออกไปสเตรชั่น
 สามเสน ขึ้นรถไฟกลับมายางประอิน หมายมาด้วยแต่สุริยง^(๔) อย่างถก
 ดึงเกือบ ๕ ทุ่ม เจตเรือกัมแพพระยาสุรสีห์^(๕) ซึ่งเลื่อนขึ้นมาไว้ได้
 สะพาน แล้วยังมีพวกสหายหอดวง^(๖) มาเลียบจนมาถึงเลียบหมแต่ก็
 เสียเต็มทีอ้อมด้วย แจกหีบเงินและผ้าห่ม วนนชนตก

- (๑) ประชุมเสนาบดี
- (๒) พระยาอำเรอภักดี (เจิม อมาตยกุล) ภายหลังเป็นพระยา
เพ็ชรพิไชย
- (๓) คือสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์
- (๔) พระเจ้าตากสินมหาราช พระองค์เจ้าสุริยงประยุพพันธ์ (กรมหมื่น
ไชยาศรีสุริโยภาส) เสด็จกลับมาจากยุโรป
- (๕) แพ้หลังนี้ เจิมเจ้าพระยาสุรสีห์ ตีร่างเป็นที่อยู่ เมื่อเป็นเทศา
ภิบาลมณฑลพิศณุโลก รับชื่อมาเป็นของหอดวง
- (๖) พวกสหายหอดวงนี้ มักคำไว้เรียกว่า เพื่อนกัน คือพวกชาว
บ้านที่ทรงคุ้นเคย

วันที่ ๔ นอนกตคนสาย และท้องไม่สู้ปกติ กินข้าวกลางวันแล้ว จึงได้ออกเรือย้ายโมง ล่องลงมาเลี้ยวเข้าแควสักก ทำหนังสือไป ขวางกอก ฝนตกเรื่อยมาจนเวลาเย็นมีพาย ทางเรือไม่กินน้ำขึ้น จะไปต่อไปได้เห็นว่าฝนตกไม่หยุดและจะมีค้ำ จึงจอดนอนที่วัดสักก เวลาบ่ายกินข้าวต้มเวลาหนึ่ง วันนั้นจนตรปราคา เห็นไม่ได้เพราะฝนตก จนหมดเวลา ที่วัดนั้นมีมณฑลข่อยตระเรือจอด แต่ยังไม่รู้ว่าอะไรอยู่ในนั้น น้ำขึ้นมากน้ำท่วมจะชนยกถึงต้องใช้เรือ

วันที่ ๕ เช้าโมง ๑ น้ำตกระลอกเคียวได้ ขึ้นไปถ่ายรูป ในมณฑลที่ พวกเมือวานนี้มีพระบาทเลไล และรูปเจ้าอธิการวัดบางปลาหมอ ที่เขา เรียกในคำจารึกแต่ว่าพระอาจารย์วัดหม้อ^(๑) รูปร่างหน้าตางามขนาดเท่าตัว ท่านอาจารย์คนนี้เป็นหมอรักขาว่า เป็นพระญาติสมเด็จพระ ขวเรศ เพราะเคียวขึ้นไปไม่มีใคร ได้พระเจริญพร (โดยไม่รู้จัก) ออก เรือ ๒ โมงเช้า วันนั้นได้เทศา^(๒) ลงเรือมาด้วย รู้ตำลามาก ๕ โมง เช้าถึงบ้านตาช้าง^(๓) หมั้นปฏิพัทธภูวนาททั้งผิวทงมัยและลูกลงมา

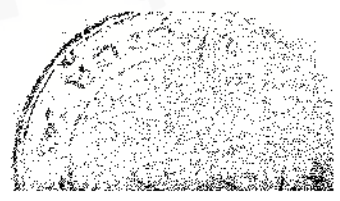
(๑) อาจารย์วัดบางปลาหมอองค์นี้ ชื่ออาจารย์ดุ่น

(๒) เทศา คือพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชคุปต์) เป็น ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า

(๓) นายช้างคนนี้ได้ทรงคุ้นเคยในคราวเสด็จประพาสครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จไปแวะที่บ้าน นายช้างกับนางปลับภรรยาไม่รู้จัก แต่ก่อนรับเสด็จให้ทรงดำรับพระราชหฤทัย ประพฤติตัวเหมือนดินที่มีคร ดหายที่เสมอกัน ต่อเสด็จกลับมาแต่นายช้างนางปลับจึงได้รู้ ทรงพระ กรุณาโปรด ให้ตั้งเป็นหมื่นปฏิพัทธภูวนาท เป็นคนโปรดมาแต่ครั้งนั้น เรื่องพิสดารของนายช้างปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุประพาสครั้งแรก

เค้นอยู่ที่ท่าหน้า ภาคประจักษ์แก่สะพานตลอดจนถึงบันไดเรือนอยู่พระมทาง
 ขนเรือนนั้น หอที่ปลูกใหม่สำหรับรับเสด็จแต่งทรูอย่างกฤพระ คือติด
 นาฬิกาทุกเสา ๓๒ เรือน กิตรีรูป มีพระรูปและรูปพระ สมเด็จพระวัน
 รัตเป็นต้น เขากวางคู่ด้วย กระเจกเงาเป็นต้น มีด้วยชา ทิชหมากเงิน
 เขียนหมาก ซากที่พอกินหมากก็กินได้ ผู้คนญาติแน่นหนา ลูกแต่งตัว
 เต็มยศปักยู่เต็มที ที่จริงทำให้ เรือนนั้นสยายขึ้นมาก แต่ร้อนก็สู้โรง
 ที่เคยทำครัวแต่ก่อน ซึ่งแกย้ายไปปลูกห่างเรือนออกไปนั้นไม่ได้
 ครัววนพนเต็มเรียบร้อย แต่โรงนั้นก็โรงเท่านั้นเอง มีปลูกขึ้นใหม่หว่าง
 เรือนและโรงที่ทำครัวหลังหนึ่งมุงกระเบื้อง รอกับคกระคายเสว่าเป็นโรง
 พิณตลอดตรา มีที่นั่งสอดถวายพระราชกุศลหรือโขกพิณถวายเรือนละับ
 หนึ่งว่าได้ลงทุนตลอดตราเงิน ๕,๐๐๐ บาท ตลอดพระไล (๑) ลูกด้วย
 มีงาน ๗ วันคนแน่นหลามไปหมดจนเขาพากันว่าจะเกิดเทศ แต่ก็ไม่มี
 อะไรจนตลอดงาน มีเกมี่เพลงและอะไรอีกอย่างหนึ่ง เรือนที่ทำถวาย
 นลงทุน ๓,๕๐๐ บาท เสรีการยปราศรัยแล้วก็ลงไปทำครัว นางลูกสาว
 แกลงไก่อ ขยายพลับแกงชะเผอ แก่ซึ่งมีผู้ใส่น้ำปลาครั้งก่อน แต่เลี้ยง
 ขยายพลับเขาไปไม่จำเหมือนครั้งก่อนตาข้างว่าคราวนี้สนุกกว่าคราวก่อน
 แต่ขยายพลับว่าคราวก่อนสนุกกว่าคราวนี้ ได้ให้ทิพย์เงินตรา จ.ป.ร.
 ขยายพลับ นายช่างลูกกระกุ่มเงินลงยาใหญ่ นางลูกสาว ๒ คนผ้าห่ม

(๑) พระโตบุตรนายช่างนางพลับ ได้ลงมาขออยู่วัดเบญจมบพิตร
 แต่ได้เป็นเปรียญ

มีหนังสือชื่อ อ้ายเจ๊กซันซ่งยหฺรเงิน พาลูกเจ๊กซันมาขอชื่อ เป็นผู้ขาย
หน้าเอ็นคู้ ให้ชื่อเจอ ถ้ายรูปเรื่อนและทั้งครว ย้าย ๒ โมงเศษได้
ชอกเรือ ทาข้างตามส่งถึงบ้านโมกซ์ สะพานบ้านโมกซ์ทำสูงน้ำมาก เติม
คึกว่าจะไปให้ถึงข้างทองเสียดี้เกี้ยว แต่เห็นเวลาบ่าย ๔ โมงแล้ว ถ้า
จะไปคงจะถึงล่าค่าเลย จึงหยุดที่บ้านโมกซ์ หม่อมอมรวงศ์^(๑) มาคอยอยู่
มีราษฎรมามากเหมือนเทศกาลไหว้พระ แต่ถามลูกได้ความว่านักกัน
มารีบเสด็จเท่านั้น ชนถ้ายรูปและนมัสการพระตามเคย

มีเรื่องแปลกที่มาได้พบตัวจริงของผู้ที่ว่าโคโยกับพระนอนซึ่ง
เจ้าคณะโคโยออกไปหลายเดือนมาแล้ว เรื่องคราวนั้นคือดำแดงคนหนึ่ง
เป็นหลานพระครูบ้านโมกซ์ มารักษาอุโบสถอยู่ที่วัดนี้ในกาลที่ยังโค
โยคนหนึ่ง เจเวลานั้นสัปรุยพากันรีบเพลตามภรรยาเขาเรียกอยู่ที่วิหาร
เขียน แต่นางหลานพระครูคนนั้นไม่รีบเพล ก็มีความวิตกว่าสูงเจ็บ
จึงไปบอกกับหลวงพ่อก็คือพระนอนขอให้ช่วยรักษา นางนั้นตกใจมากที่
ไต่ย็นเสียงพระนอนนั้นพูดคอบออกมา แต่มีไต่คอบทางพระโอบฐู เสียง
ก็ดังออกมาจากพระอุระทั้งไต่ย็นจนนอกโบสถ์ออกตำรายา ตามนางนั้นก็
อีกเขื่อนไปว่าจำไม่ได้หมก จำได้แต่ใบเงินใบทอง พระครูรับว่าจะให้พระ
ไต่จกไว้ ยานนี้ไปรักษาสูงหาย ไต่แจ้งความให้พระครูทราบ พระครูไม่
เชื่อ พอประจวบเกิดพระสงฆ์เขื่อนทิวาตกโรค จึงไต่ไปสองพุกคู้ข้างไต่

(๑) หม่อมราชวงศ์จัตุมิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร ฅนอยุธยา)
ผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง ต่อมาได้เป็นปลัดมณฑลอุดรธานี ไปม้วย
ถึงอนิจจากรรมในราชการ

รัชคำทอบทักทายปราศรัยเป็นอันดี จนถึงว่าอยากพุกกับพระครูมานาน
แล้วเป็นคัน แต่ขึ้นมาพระครูได้รักษาใช้เก็บด้วยยานั้นเป็นอะไรๆก็หาย
ห้ามมิให้เรียกขวัญเข้าค่ายานอกจากหมากคำเดียว และไม่ใช้พูดแต่
๒ ครั้งเท่านั้น พูดเนื่องๆ มา พระครูจึงได้ขอลงไปยังเจ้าคณะและ
กระทรวง ผู้ที่ฟังพระพูคนั้นไม่ต้องละเพราะว่าคนเดียว พระฟังพร้อม
กัน ๑๕ รูปก็ได้ ให้นำคนนั้นลงพุกกับพระ ก็เห็นจะขาดกรรมประจักษ์
จึงไม่ได้ท้อบ กลับลงมาได้มากออกได้ให้เสมา ตกคำจึงมีพายุและ
ฝนตกพราวไม่มาก พระครูส่งทศหมายที่เตรียมไว้จะให้มกุฏราชกุมาร
เรื่องพระพุกและตำรายา ในเนื้อความที่พระครูกล่าวนั้นไม่ยืนยันว่า
พระพุกองค์พุก เป็นคิดเห็นว่าผีสิงเทวดาที่สิงอยู่พุก ยานนั้นก็เช่น
๒ ขนานๆ หนึ่งเข้าใบส้มใบมะกาเป็นยาขับ ขนานหนึ่งเข้าใบมะตูม
เป็นยาคุม

ลิขิตของพระครูป่าโมกษมนู

(ลิขิตฉบับนี้ พระครูป่าโมกษมนู เตรียมไว้ถวายสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราช เมื่อคราวเสด็จกลับจากมณฑลพายัพ แต่เสด็จอุทหาได้
เสด็จประทับที่วัดป่าโมกข์ไม่ (ลิขิตฉบับนี้จึงตกค้าง)

ที่วัดป่าโมกข์

วันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔

ลิขิตพระครูป่าโมกษมนู วัดป่าโมกข์ เมืองอ่างทอง ขอถวาย
พระพรยังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงทราบ

๑. เมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม ค.ศ. ๑๒๕๔ ยืน เวลาบ่ายประมาณ ๖ โมงเย็น พระโคอยู่ในวัดป่าโมกข์ บ๊วยเป็นไข้ฮิวาคกโรค หมอที่รักษาไม่บรรเทา ขณะนั้นอุษาสีกาเหลียน อยู่บ้านเอกราชแขวงป่าโมกข์ เมืองอ่างทอง จึงมาขอยา ทั้งความสัจยาธิษฐานต่อพระพุทธรูปไสยาสน์ แล้วก็เอาใบไม้ ที่สมมติว่าเป็นยานั้น เอามาต้มให้พระโคที่ป่วยนั้นฉัน พระโคก็ฉันยาเข้าไป โรคของพระโคก็หายสมประสงค์ พระโคที่ป่วยกับอุษาสีกาเหลียนนั้นเป็นสูงหลานกัน

๒. อุษาสีกาเหลียนมาแจ้งความต่ออาตมาภาพกับพระภิกษุสงฆ์ ในวัดป่าโมกข์ว่า พระพุทธรูปไสยาสน์ที่ท่านเป็นหลวงพ่อดฉัน ฉันจะอุรุษนี้กเอาอันใดไปหาท่าน มีเสียงออกจากพระอุระมาเสมอๆ ท่านไม่ขัดฉันอาตมาภาพถามอุษาสีกาเหลียนว่าเสียงพูดออกมาจากพระอุระพระพุทธรูปไสยาสน์ได้จริงหรือ อุษาสีกาเหลียนตอบว่าจริงเจ้าข้า

๓. วันที่ ๑๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ เพลา ๖ ทุ่ม ๗ ทุ่มเล็กประชุมอาตมาภาพจัดให้พระสงฆ์ในวัดป่าโมกข์ประมาณ ๓๐ รูป คฤหัสถ์ ๕ คน คิษย์วัดด้วย รวมพระสงฆ์คฤหัสถ์คิษย์วัดประมาณ ๓๐ คนพากันไปที่พระวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ อุษาสีกาเหลียนก็ไปด้วย ขณะนั้นอาตมาภาพจึงให้พระสงฆ์จุดโคมไฟให้แสงสว่างทั่วไปในพระวิหารนั้นอาตมาภาพได้ให้พระสงฆ์ตรวจดูว่าจะเป็นผู้ใดทำกถมารยาเร้นซ่อนเข้ามาพูดกับอุษาสีกาเหลียน ก็กลัวว่าอุษาสีกาเหลียนจะเป็นคนเท็จทุจริต พระสงฆ์ก็ตรวจดูความทาง คือพระวิหารและฝาผนังองค์พระทั่วไป ก็ไม่เห็นมีคนที่กระเข้ามาแอบแฝงอยู่ในที่นั้นได้ แล้วอาตมาภาพจึงให้พระสงฆ์

บิณฑบาตพระวิหาร และให้รักษาคอยสอดแนมคอบุญในพระวิหารทั่วไป เป็นเหตุที่ไม่เชื่อคำอุบายลึกลับ หัวใจจะรับทั้งอุบายลึกลับ

๕ อุบายลึกลับ ๓ อาตมาภาพและพระสงฆ์ ๓๐ รูป คฤหัสถ์ ชาวบ้านศิษย์วัตรวม ๓๐ คน พวกนี้เข้าไปในพระวิหารพร้อมกัน มีแสงไฟสว่างทั่วไป ไปนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระพุทธไสยาสน์ ห่างประมาณ ๔ ศอก อุบายลึกลับจุกุญเทียบเอาใบพลู ๓ ใบทากันพับ ๔ เหลี่ยมหมาก ๓ ชัก ยาสูบใส่พานบูชา แล้วออกอุทานว่าเราตั้งอธิษฐานว่าทั้งๆ พระยานที่ไปก็ไต่บัน ในคำอธิษฐานนั้น ว่านิมนต์หลวงพ่อบุญพาเราเสด็จในพานนี้ไปฉัน ให้พระครูป่าโมกษมนิคม ประมาณ ๒ นาทีหมากที่อยู่ในพานก็หายไป อาตมาภาพก็พระยานได้เห็นอัศจรรย์ชั้นแรก แต่จิตคั่นไม่เชื่อ แล้วอาตมาภาพถามอุบายลึกลับว่าฉันจะพูดด้วยจะไต่หรือไม่ได้ อุบายลึกลับก็ร้องขึ้นว่า นิมนต์หลวงพ่อบุญพาท่านพระครูจะไต่หรือไม่ได้ ขณะนั้นไต่ขึ้นเสียงปรกฏอยู่ที่พระอุระ สำเนียงกระแสดเสียงตอบว่าไต่

๕ ขณะนั้น อาตมาภาพก็ยกมือขึ้นมีผลการร้องเรียกหลวงพ่อบุญ ๓ มีเสียงปรกฏจากพระอุระตอบว่าเรียกทำไม อาตมาภาพไต่สวนต่อไป ถามว่าหลวงพ่อบุญในสมัยนี้หลวงพ่อบุญมีความสุขสบายดีหรือ คอบอกออกมาว่าสบาย แล้วอาตมาภาพถามว่า หลวงพ่อบุญสบายแล้ว หลวงพ่อบุญให้มีความสุขสบายแก่ผมบ้างไม่ได้หรือ มีเสียงตอบว่าพระครูก็เป็นสุขสบายอยู่แล้ว อาตมาภาพถามว่าจะให้เป็นสุขสบายยิ่งขึ้นไปกว่านี้ จะไต่หรือไม่ได้ คอบว่าไม่ได้ อาตมาภาพถามว่าเหตุไฉนไต่ไม่ได้ คอบ

ออกมาว่าเดือนยี่กับเดือน ๕ จะเกิดเป็นโรคคอหิวตักโรค แล้วอาตมาภาพ
 ตามว่าส่วนที่จะเกิดโรคคอหิวตักโรคทำไมจึงทราบได้ หมายความว่า
 ทราบบ้างหรือ ถ้าทราบยาได้แล้วบอกให้เขานทานแก้มหาชนคนทั้งหลาย
 ทั้งปวงสืบต่อไป ตอบว่าไม่ต้องรับประทานยา อาตมาภาพตามว่าไม่
 รับประทานยาจะไปรับประทานอะไรจึงจะหาย ตอบว่ารับประทานน้ำมันค
 ก็หาย อาตมาภาพตามว่าเดือนยี่กับเดือน ๕ ยังอยู่อีกหลายวาทวิ จะคิด
 เวียนเทียนถวาย จะชอบหรือไม่ชอบ ตอบว่าชอบ ตามว่าจะทำข้างขึ้น
 หรือข้างแรม ตอบว่าให้ทำข้างแรม ตามว่าเครื่องคนตัวนั้นจะต้องใช้
 หรือไม่ต้องใช้ ไม่ตอบ อาตมาภาพตามว่าหรือจะไม่ชอบๆ แต่บอกไม่
 ธิยเทียบเวียนเทียนเท่านั้น ตอบว่าใช่ แล้วอาตมาภาพไต่สวนถามต่อไป
 ว่าถ้ามหาชนมาเวียนเทียนและที่จะมาชอน้ำมันคไปรับประทาน ตั้งแต่
 เดือนยี่ไปถึงเดือน ๕ และเดือน ๕ ที่จะเกิดโรคคอหิวตักโรคนั้น ถ้ากิน
 หนเดียวครั้งเดียวจะคุ้มไปถึงได้หรือไม่ได้ ตอบว่าได้ พระยานพระและ
 คุฤหิสต์ได้ไต่ถาม ที่มานั่งประชุมฟังเสียงพูดเป็นอัครวรย ไต่ถามทั้งพระ
 ภิษุสงฆ์และคุฤหิสต์ได้ ไต่ถามทุกๆ คนเป็นอัครวรยชั้นปฐม ถึงไต่ถาม
 เสียงปรภาฏกทั้งนี้ อาตมาภาพยังไม่เชื่อแต่ยังมีความสงสัยอยู่ ว่าจะ
 เป็นภคยศางหรือเทวดาหรืออารักษเทวดา และอมนุษย์พูดแทนอย่างใด
 อย่างหนึ่ง อาตมาภาพไม่เห็นตัวไต่ถามแต่เสียงอัครวรยจากพระอร
 พระพุทธไสยาสน์คณนี้ สิ้นเวลาวันปฐม

๖ ต่อมาวันที่ ๑๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ เพลา ๔ ทุ่ม อาตมาภาพ
 พระสงฆ์ ๑๕ รูป คุฤหิสต์ ๒๐ คน อชยาลิกาเหลือนก้วย พวกนี้เข้าไป

ในพระวิหารครวจะไปดูในพระวิหารมีแสงไฟสว่างตามที่ครวจะมาแต่เดิม
 ก็ไม่เห็นผู้คนที่หนึ่งผู้ใด ที่จะเข้ามาแขยแฉ่งเรือนชอนนัยังกายอยู่ในพระ
 วิหารและองค์พระพุทธรูปไสยาสน์ ครวท้าวไปพร้อมด้วยพระสงฆ์คฤหัสถ์
 พวกนั้นดูอยู่เทียบนมัสการบูชาขับประคองรายกันอยู่ทั่วไปในพระวิหารคอก
 คุกคนท้าววิธ อากมาภาพนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระพุทธรูปไสยาสน์ อธิษฐาน
 เหลียนกักรังษันคังๆ ว่าหลวงพ่อ เสียงกักรังออกมาจากพระอุระว่าชื่อ คำ
 คอยกักรังปรากฏออกมาว่าอยากพระพักตร์พระครุฑาโมกษมนีนอก ขณะนั้น
 อากมาภาพก็ถามว่า ผมจะทำรังสังกะสีตาข่าย ทำเป็นรังกันให้รอบ
 องค์หลวงพ่อๆ จะชอบหรือไม่ คำคอยว่าชอบ คำถามก็รับว่าจะทำถวาย
 อากมาภาพถามว่าเดิมหลวงพ่ออยู่ที่วิหารเก่าที่ฝั่งมรรคา อยู่เคียงศาลา
 โรงธรรมหรือเห็นอกกุฎิกระผมขึ้นไป เพราะเจ้านายเสด็จไปมาตรัสถาม
 วิหารเก่าอยู่ที่ไหน กระผมเพ็ดทลขังขังคัก ถ้าจะถามเดิมคอยว่าอยู่
 เมืองลาว อากมาภาพถามว่าเมืองลาวที่อยู่ที่นี่สมมุติเรียกว่าเมืองอะไร
 คำคอยก็ไม่มีปรากฏออกมา อากมาภาพถามว่าเหตุใดจึงได้มาอยู่วัค
 ภาโมกข์ได้ คอยว่าลายนน้ำมา ถามว่าลายนน้ำมาปะทะอยู่ที่ไหน คอย
 ว่าถ้าอยาการู้แล้ว ให้เข้าไปเฝ้าพระครูองค์เดียว จะเล่าของเก่าแก่ให้
 ฟังทงสัน คอยว่าพระพุทธรูปให้เสียงกักรังจะไม่ให้กักรังด้วย อากมาภาพ
 ใค่สวนค่อไป ถามว่ากระผมข้อมแซมข้อมข้อมสังขรณ์ข้อมคทองให้เป็นทั้งคองาม
 ขันกว่าแต่ก่อนคังน หลวงพ่อจะชอบหรือไม่ชอบ คำคอยว่าชอบคล้าย
 กักรังหัวเราะกักรัง อากมาภาพก็พะยานพระสงฆ์และคฤหัสถ์มข้อมที่โคขิน
 ใค่พิง ใค่ทวายเหตุที่เห็นอัครวรยขงเกกขันในวัคคังน อากมาภาพ

ไต่ท้าวรายงานไว้โลกก็ถวายพระเศษพระคุณ สมเด็จพระบรมทรงทวาย
ขอบุญขารมีพระเศษพระคุณเป็นทัพง เพราะเป็นกาวอัครวรย์ จะเป็น
เสียงภคย์ค้ำหรือเทพารักษ์ อมนย้อย่างใดก็ไม่เชื่อแท้ เป็นเสียง
เถื่อนลอยไม่เห็นเนอเห็นตน มีเสียงพูคออกมาจากพระอุระพระพุท
ไสยาสน์ดังนี้

ควรมีควรวสุตแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ขอถวายพระพร
พระครูป่าโมกข์มนั

ใบส้มโฮ ๑ ใบโคนทีสอ ๑ ใบมะกรูด ๑ ใบเงิน ๑ ใบทอง ๑
ใบมะกู่ ๑ ใบมะกา ๑ ใบมะนาว ๑ รวม ๘ สิ่งนี้เป็นยาต้ม

ต้องลงคุณพระ ลงทวยพุทคุณ รววมคุณ สังฆคุณ และ
สักกัตถวาจนจบขบ พุทคุณห้องต้นนั้นลงกระคายขี้ตปากหม้อ ต้มแล้ว
รียประทานครั้ง ๑ รุ่งราตรีหน้าแล้วเอากระคายขี้ตปากหม้อใส่ลงใน
หม้อต้มเขียวไปกับยา

เมื่อเวลาจะประภอบยาน จุดคอกไม้ธูปเทียน แล้วระลึกถึงเจ้า
ของยา เมื่อรียยาบอกว่าเป็นโรคสิ่งนั้นสิ่งนี้ แล้วจึงรีย

ขวัญเข้าหมาก ๑ คำ หากคล้ายกับเมียงลาว พันสำลีสามเป้ละ
ใส่พานแขวนไว้สูง ๆ

ถ้าหายโรคแล้ว หมากค่านันต้องส่งขวัญเข้า เกสชันนแห่งเสียง
แล้วหาอันแทนก็ได้ แต่ต้องหาเหมือนกันขี้ตึงขวัญเข้าไว้

เมื่อพระอาพอรเป็นไข้หวัดตกโรคนั้น ไต่ยาขนานนี้วิโรคหาย

โยชนุน ๑ โยเซิม ๑ โยยานไม่รู้ โยชว ๑ โยมะคุม ๑ รวม ๔ ตั้ง
เป็นยาต้ม

ยา ๒ ขนานนยวงเสมอภาค

วันที่ ๒ เช้า ๒ โมงออกเรือ เช้า ๔ โมงถึงข้างทองแฉะที่ตลาด
ถ่ายรูปและชื่อของข้าง เลิกย่อนเลียตลาดไว้น้ำ ๑ ใน ๓๐ ไม่มากนัก
ออกจากรถกลางเร็วมากมาที่ ๆ ว่าการเมืองซึ่งย้ายขึ้นไปตั้งข้างเหนือ
โรงเลื่อยซึ่งอยู่ตรงข้ามฟากอันเริ่มทำเมื่อนั้นไปเมืองเหนือ บัดนี้สำเร็จ
แล้ว ที่ว่าการเก่าเปลี่ยนเป็นที่พัคสำหรับข้าหลวงตรวจราชการ ที่ว่า
การใหม่ทำห่างแม่น้ำเข้าไปเป็นตึกทรงงามแน่นอนทีเดียว แต่ศาลยังคงเป็น
ไม้อยู่ ตรวจของฟักและศาล ๒ แห่ง ทั้งถ่ายรูปเสร็จแล้วจึงไต่ลงเรือ
ขึ้นไปบ้านข้าหลวงซึ่งอยู่คนละฟาก ไต่ลงขึ้นไป บ้านนาคอกที่พลับพลาเมื่อ
ครั้งไปเหนือ ซึ่งทำเป็นสวนบนฝั่งหลังท่าจอดเรือ มีช้อยมากเป็นทออาศัย
ร่วมได้ เรือท่าใหม่เป็นเรือไม้ส่ายก็ ถลยลงมาที่ฟักแพท่าครัว
กินข้าวกลางวัน แพนขึ้นแพคราวพิศนโลก บ่าย ๒ โมงออกเรือ บ่าย
๔ โมงเศษออกที่ไซโย ขึ้นไปนมัสการพระและถ่ายรูป มีคนมากทั้งคา
เทศมหาพุทธพิมพ์ และมหาอิม^(๑) ซึ่งมาเป็นนายบ้านก็อยู่ด้วย เวลา
พลบฝนตก

(๑) นายเกต เป็ริญ เมื่อบวชได้เป็นพระราชาคณะที่พระมหาพุทธ
พิมพ์ภิบาล เจ้าอาวาสวัดไซโย มหาอิมนั้น เดิมบวชเป็นเปรียญอยู่วัด
บูรณศิริ ฯ

วันที่ ๑ เข้า ๒ โมง ออกเรือจากไซโย ๔ โมง ถึงวัดชลอนพรหมเทพา
 วาสของท่านพิมล (ชั้น) ขึ้นถ่ายรูป มีพี่น้องท่านพิมลมารับมาก กัน
 โพล่งก้นคอนวักนี้เวคันใหญ่โตงามดีมาก แต่เอียงไปข้างหนึ่งเพราะหลย
 ด้้นมะม่วง อยู่ไม่ถึงครึ่งชั่วโมง ออกจากวัดชลอนขึ้นตลาดหมื่นหาญ
 สนั่นครกครนกว่าแต่ก่อน ตลาดนี้คิดได้เพราะเป็นท่าเกวียนมาแต่เมือง
 ลพบุรี ทางแต่ท่านไปถึงวัดโตโดยมาชั่วโมงหนึ่ง มีสักสขปลาสดมา
 ขายจากลพบุรี แล้วเที่ยวตั้งแต่ตลาดมาถึงที่ว่าการอำเภอ หยุดทำกับเจ้า
 กินที่ตลิ่งหน้าออฟฟิศโทรเลข ยังไม่ทันถึง ๒ โมง ลงเรือมาด ขึ้นมา
 เข้าปากน้ำบางพราซึ่งเคยวนเรือเมดได้ไคแล้ว แวะที่ไร่พริกแล้วกลับ
 ขึ้นมาจอดที่เมืองสิ่งใหม่ ขึ้นเที่ยวถ่ายรูปจนถึงวัดสักตลาด ที่ตลาด
 กักตกรกครนดี แต่สู้ช่างทองไม่ได้ ที่ว่าการต่าง ๆ ทำขึ้นใหม่บ้าง แต่
 เป็นไม้เล็ก ๆ แต่ชวนผู้ว่าราชการยังเป็นจวนพังโทรมเต็มที่ทำใหม่ยัง
 ไม้แล้ว ถนนก็แต่สำหรับไม่มีฝน ถ้ามีฝนที่จะเป็นโคลน (ที่วัดข้าง
 ใต้เมือง) มีพระแก่เขา ๆ อยู่องค์หนึ่ง กรมประจักษ์ตั้งให้เป็นพระครุ
 ฑยปล้ำมาได้เป็นผู้บังคับการพระบาท มงคลทิพยมงคลเทพกรูจัก มี
 เครื่องอยู่คงมาแจกทหารมาก เมื่อไปพยอมกเสียแล้ว พักทำครัวที่
 แพศพิศณโลกเหมือนกัน วันนั้นมิข้เข้าค้มาก และฝนไม่ตก เป็นวัน
 แรกตั้งแต่มา

วันที่ ๒ เข้า ๒ โมง ออกเรือ เขาเตรียมจะให้พักกลางวันวัดเวฬุวัน
 วิฑยาราม แต่เห็นยังเข้านักจึงโตเลยขึ้นไปจนถึงที่ว่าการอำเภอเมือง
 อินทร์ แวะขอที่ขึ้นถ่ายรูป ให้พระยาโยธาณมาตรวจดูหน้าวัดปลาสุก

ว่าชคได้ เลื่อนเรือมาจรวัดปลาสุก & โมงเสม วัดนี้เป็นที่พระครู
อินทมน้อย ชื่อใหม่เรียกวัดสนามไชย คุณเป็นวัดโบราณมากต้นไม้ใหญ่
แต่สมัยแล้ว ๆ เขาโยสธเจ้าไข่ว ในหมู่ไม้ ลึกท่างน้ำมาก เกิมเข้าใจ
ว่าหลังข้างในที่สุดซึ่งเป็นผนังก็กระเป็นโยสธ แต่ไม่ใช้กลายเป็นวิหาร
ไป พระอุโบสถนั้นเสาไม้รูปร่างเหมือนการเป็วัญ ทั้งค่อออกมาข้าง
หน้า มีหน้าพระเมืองสวรรค์งามอยู่หน้าหนึ่ง ๕ บนพระองค์เป็นปูนต่อจนไว้
ถายไ้กลัวว่าไปเฮามาแล้ววัดตรงข้างฟาก ไ้บอกให้พระยาโบราณมา
ทำพระเคียร ทำกับเข้าในหมู่ต้นไม้ลานวัดข้างกุฎิ พระครูอินทมน
เป็นหมอ แต่เป็นหมอยามากกว่าหมอเคียเข้า ชาวบ้านนับถือ ฟังคำ
ผู้ใหญ่นับมาลือต่าง ๆ แก่ช้อยู เกิมลือ ให้เป็นช้อยูลือ เรืองลือ
ที่ ๓ นั้น คื่อว่าโทรถวยฎีกา ว่าจะไ้ผู้มมูย จึงไ้เสด็จออกไปเมือง
ตะวันตก ไ้ลูกเงาะ^(๑) มาคนหนึ่งไประทมมาก ถึงจะทำอย่างไร ๆ ต่อ
หน้าจนนางก็รับสั่งไม่ให้ ไ้ใครว่ากล่าวห้ามขราม การไ้เสด็จมาครั้ง
เมืองพิชัยมีโยบอกลงไป ว่าเกิคันโพธิ์เงิน คั่นหนึ่งโยขาวเป็นเงิน จึง
ไ้ไ้เกิจขมาทอศพระเนตรคั่นโพธิ์เงิน อีกนัยหนึ่งว่าจะมาตรวจสุขทุกข์
ของราษฎร ห้ามไม่ให้กะเกณฑ์และอื่น ๆ ถัดลงมาจกวัดย้าย
๒ โมง ๔๐ ออกเรือมาถึงอำเภอสรรพยาเวลาย้าย & โมงเกินเล็กน้อย

(๑) ลูกเงาะคนนี้ คือนายกระนัง เป็นลูกเงาะชาวเมืองพัทลุง ทรง
เสด็จไว้ในพระบรมมหาราชวัง และตามเสด็จประพาสด้วยเป็นนิกย

ท้าวเวสสุวรรณ คือพระยามรินทร์^(๑) ลงมาคอยอยู่แล้ว ทันทีที่ขึ้นไป
กว่าที่อื่นควยอกไม่ได้ ถึงครั้นแทนฉนวนกันและตามไฟ ชนเคียวไป
ประมาณ ๒๐ เส้น ไม่มีอะไรที่จะฟังกุเลย กลับมากุทธารไสยนาทซึ่ง
เจ้าคำรบ^(๒) พาลงมาเป็นนำทูกว่าอัน ๆ ทมก เขาลงมาวิภัสการ ๕๐ คน
เวลาคำรบร้องเพลงสรรเสริญขางวิเวียงวิชัย ได้ ไปตองพักกายตั้งแต่
นายสิขจนลูกและพวกราคีล้อง พิศระชะชวยเป็นทกคน ทนาคำรบเยี่ยม
แจ่มใสเหมือนคนคั้นเคย เป็นคนหนุ่ม ๆ ทั้งสิ้น

วันที่ ๘ ระยะทางมากกว่าวันก่อน เป็นอันระไปได้เพียงเมื่อง
กำแพงเพชร^(๓) จึงคิดร่นตอนคันทันที่เคยเห็นให้ช้อยเข้า ออกเวลา ๒

(๑) คือพระยารัตนกุลยศฤกษ์ดี (จ้าวดี รัตนกุล) เวदानันเป็น
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวรวงศ์ ซึ่งดำรัสเรียกว่าท้าวเวสสุวรรณนั้น
เพราะ เมื่อครั้งเตรียมการรับเจ้าต่าง ประเทศ ที่พระราชวังบางปะอินครั้ง ๓
พระยารัตนกุลฯ ยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองอ่างทอง พระยาพิศุทธิธรรมธาดา
(ด้วง) ผู้ว่าราชการเมืองดงพุมฤ พระยาอภัยพิริยรักษ์ (ดีศ นามต้นนิ)
ครั้งยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองสระบุรี กับพระยาศรีสุรสีห์ (เจิม บุนนาค)
เมื่อยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองสิงห์บุรี ทั้ง ๔ คนนี้ได้นายด่านทำการแต่ง
พระราชวัง มีพระราชดำรัสเรียกว่า “จตุโลกบาททั้ง ๔” พระยารัตนกุล
ได้รับสมมุติเป็นท้าวเวสสุวรรณ

(๒) พระองค์เจ้าคำรบ เวदानันยังเป็นหม่อมเจ้า ตำแหน่งนายพล
ผู้บัญชาการทหารบกมณฑลนครสวรรค์

(๓) มีพระราชประสงค์จะเสด็จประพาส หัวเมือง ทางด้านน้ำบึงคอน
เหนือปากน้ำโพมาช้านาน แต่ต้องหาโอกาสให้ได้คราวน้ำ และเวตา
ปราศจากความไข้เจ็บ จึงได้ร้อมมาจนคราวนี้

โมงแซ้ ถึงวัดพระธาตุเวลา ๔ โมงเศษ พระครูอินทโมลี^(๑) จัก
 รั้งแข็งแรงลงทำประหารเป็นฉนวน ผูกคิ้วและต้นกล้วย แต่ที่เก่ง
 นั้นพระครูเองเคียวออกไปขอร้องวันทยหัตถ์ให้ ผู้ใหญ่บ้านและนักเรียน
 คำนับ ได้ถ่ายรูปและบูชาตามเคย พระไชยณุนาท^(๒) ออกความ
 เห็นใหม่ว่า ที่พระธาตุนี้ไม่ใช่เมืองชัยนาทเพราะใกล้เมืองสระบุรี
 ระยะทาง ๔๐๐ เส้น ได้ไปค้นพบใหม่แห่งอื่นแล้ว กำลังยังตรวจตรา
 ให้แน่นอยู่^(๓) ที่วัดพระธาตุนี้เป็นท่านแก่น้ำทวยกรตซึ่งอยู่ใกล้วัด
 ให้ไปลงน้ำแพรก ของเขาชกขมกลด้อย เจ้าครองเมืองเหล่านคงตั้ง
 ประจำแม่น้ำระองค์ คือน้ำพระรองคหนึ่ง น้ำแพรกของคหนึ่ง น้ำชัยนาท
 ของคหนึ่ง พระธาตุเห็นจะได้สร้างภายหลัง เมื่อชกขมกลด้อยตาย
 ลงมาเป็นเมืองชัยคราว ๕ โมงครึ่งออกจากวัดพระธาตุไปขอที่ ๆ จัก
 ไว้สำหรับให้แรมตรงที่ว่าการข้าม เพราะฟากตะวันออกวันนั้น เขา
 เลื่อนแพมาจอดไว้ด้วย ขึ้นทำกับข้าวและอาบน้ำ ย้าย ๒ โมงครึ่งได้

(๑) พระครูอินทโมลี (ข้าง) ต่อมาได้เป็นพระราชาคณะที่พระ
 อินทโมลี คงอยู่วัดนั้น

(๒) พระไชยณุนาท (ม.ต. อิน เถื่อนวงศ์ ณอยุธยา) ผู้ดำ
 ราชการเมืองชัยนาท ต่อมาเป็นพระยาอติเมธีของหลวง

(๓) เมืองชัยนาทเก่าที่ฉาน ตรวจพบอยู่ใต้วัดมหาธาตุลงมา
 คราวหลังได้เสด็จไปประพาส

ออกเรือแวะที่โรงทหารชั้นคราวแถว และตรวจโรงซังแล้วใหม่ คุณคน
ซึ่งเข้าใหม่ คนชั้นเกณฑ์คราวหลังนี้ไม่เล็ก ๆ มาก อายุ ๑๘ ปี
ยังเด็ก กลัวยกโรงทหารชั้นมาตั้งหน้าเขาธรรมามูล ๔ โมงครึ่ง ซ้อม
ไปถ่ายรูปรูปที่หาดตรงข้ามจนเย็นจึงได้ขึ้น เขาบรรยายปฏิสังขรณ์ศาลา
และวิหารชั้นใหม่ แต่โยสัดและพระเจ้ายังไม่ใคร่ศรัทธา ได้เขาเรือ
พายด้วย เสด็จกาลไหว้พระศรี ๓ คราวคือ กลางเดือน ๗ กลางเดือน
๑๒ กลางเดือน ๓ กลางเดือน ๑๒ เป็นเวลาประชุมใหญ่ ฝนไม่ตก
มาหลายวันชาวบ้านยืน วันฟ้าแลบแต่ไม่ตก

วันที่ ๓๐ ออกเรือ ๒ โมงเช้า มาถึงหน้าที่ว่ากรมท่าเมือง
มโนรมย์ ๔ โมงเศษ เขาเอาแพเล็ก ๆ มารอเรียงกัน ๒ หลัง แล้ว
ทำนอกขานจนดูเป็นแพใหญ่คือ ๕ โมงเช้าลงเรือมาไม่เข้าคลองสระแกลง
ชั่วโมงเศษถึง เขายืมแพวัดไปจอดที่ ๆ เคยจอดแต่ก่อน ทำกับเข้า
กินเช้าแล้ว ว่าย ๒ โมงเศษลงเรือขึ้นไปเห็นอนา หยุด่ายรูปแล้ว
ขึ้นตลาด คราวนั้นถนนแห้งเกือบได้ท่วม คุณศรีครนกว่าตลาดวงเก่า
มาก กลัวยกลงมาเรือแวะที่หน้าวัดโยสัดพบพระครูหนึ่ง (*) ครู่หนึ่ง แล้ว
กลัวยามโนรมย์ขึ้นเคียวนบก ครีกครนคิดว่าที่วัดเป็นอันมาก ที่วัด
ได้เพราะเหตุด้วยน้ำแล้ง พวกสระแกลงต้องเคียวมาซื้อในที่นี้ เพราะ
ปากคลองยัด เข้าได้แค่เรือพายมา ๒ แกว

(๑) พระครูสุนทรภู่ (จัน) เจ้าคณะใหญ่เมืองอุทัยธานี

วันที่ ๓๓ มาถึงวัดพระปรารงค์เหลืองเทียง พระครู^(๑) ลงมาคอย
 อยู่ที่แพ ชนบกทำกัเข้าแล้วคุยเหยียบฉ่า^(๒) กรมหลวงประจักษ์ให้
 เหยียบ ถ่ายรูป พยเจ้าพระยาเทเวศร์ซึ่งมารักษาตัวอยู่ที่นั่น คุยเคี้ยวคล่อง
 ชน ตามพระหมอสแรกบอกว่าเ็นอำมพาท แต่เ็นมาเสียนานถึง ๓๕ ปี
 ครั้นถึงว่าอำมพาททำไมถึงช้าเพียงนั้น ก็ริว่าอายันนั้นว่าที่เ็นใหม่
 นั้นหายแล้วยังจะรักษาที่เ็นเก่าต่อไปอีก เ็กรักษาและโยสัดที่ทำใหม่
 ไม่มีสารอะไร กลับถึงมารอชาน้ำเลยให้พระครูรคนำมนตรี อยู่ข้าง
 พระเทวสยายมาก^(๓) มาชั่วโมงเศษถึงอำเภอพยุหิรี มีพายฝนตก
 ประชวาย ท่อฝนหายจึงได้ ชน จะไปพระบาทที่เขาสวรรค์วันไว้ใหม่
 บนเขาเมื่อ ๒๐ ขน กลับจะมีคังเ็กรไปแต่ที่คนทาง ทางที่ไปเขา
 นั้นเ็นทางไปจันรถไฟค้าบลเนินมะกอก ๓๒๐ เส้น มีคนชันลงเสมอ
 แต่ไม่มีสินค่านอกจากหมากพลู วันนรบหนึ่งสี่อย่างกอก

(๑) พระครูพยุหานุสาถ์ (เงิน) เจ้าคณะเมืองพยุหิรี

(๒) เวดานัมพระหมอมมาแต่เมืองเขมรรูป ๑ มาพักอยู่ที่วัดพระ
 ปรารงค์เหลือง รักษาโรคเมื่อยขัดต่าง ๆ ด้วยวิธีเอายาทาที่ฝ่าเท้า
 ของพระนั้เอง แล้วเอาเท้าตนไฟถ่านให้ร้อนจัด เวลาเอามาเหยียบ
 คนไ้ตรงที่เมื่อยขบคังฉ่า กรมหลวงประจักษ์ฯ รับอาสาจะดองให้เหยียบ

(๓) พระครูพยุหานุสาถ์ (เงิน) มีเกียรติคุณในทางวิปัสสนา
 พวกราชเมืองนับถืออารคนำมนตรีคัง

วันที่ ๓๒ เวลาเที่ยงถึงวัดบ้านเกาะ ทหยศสำหรับกินเข้าไปทำมาตามทางแล้ว ขนบกพยสมภารอายุ ๘๗ ปี เคยรู้จักเหมือนสมเด็จพระพุฒาจารย์^(๑) คาบออกข้างหนึ่ง แต่รูปร่างเปล่งปลั่งตั้งที่ วัดใหญ่ รักษาสะอาด มีตักอย่างเก่า ๒ หลัง ในโบสถ์จารึกว่าสร้างเมื่อศักราช ๓๑๕๕ มีของประหลาดแต่พระกระยาขียนรูปร่างดี ใ้ไข้ขอพระแล้วให้เงินไว้ให้สร้างเปลี่ยนใหม่ ต่อมาอีกชั่วโมงเศษถึงนครสวรรค์ จอดมพที่หน้าว่าการ พบพระยาสุรสีห์ลงมาแต่เชียงใหม่ พระยาศรี^(๒) ขนมาแต่กรุงเทพฯ ๑ นี้จะไปเรือแม่ประแต่เรือเร็วไม่ได้ เลยขนขนบกด้วยรูปที่ว่าการ ไปบ้านเทศาคูกูกและศาล วันนั้นนอนบนแพอันจืด เพราะมีกฝนแต่ยังไม่ตก น้าลด ๒ ศอกเพราะฝนขาด

วันที่ ๓๓ ไปตลาดปากน้ำโพ ขนริมทางขึ้นสมบุญ^(๓) ถ้ายรูปและชื่อของไปจนถึงบ้านยายจซึ่งเป็นที่สักของตลาด เมื่อมาคราวที่แล้วมานเวลาไม่พอ ขนแห่งนี้ไปลงท่าหน้าวัดโพธิ์ เพราะฉะนั้นได้เห็นครึ่งตลาดเท่านั้น คราวนี้ได้เห็นตลอด ของขายเป็นของกรุงเทพฯ ของที่เงี้ยวเอามาขายถ้าเห็นฉีกั้แมนเซสเตอร์ทั้งนั้น ไม่มีใครจะมีอะไรที่จะซื้อได้ ยายจมาเชิญเสด็จถึงกลางตลาด ด้วยความประสงค์จะ

(๑) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขี้ยว) วัดราชธานีวัด

(๒) พระยาศรีสัตนาทหเทพ ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเป็นพระยามหาอำมาตย์

(๓) จันตมบุญ เป็นพ่อค้าใหญ่อยู่ที่ปากน้ำโพ ต่อมาเป็นที่ขุนพัฒนาวณิช

ใหญ่เห็นซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเวลากำหนดว่าจะเสด็จ ช่างจีนเขานับถอกันว่า
เป็นมงคล ที่จริงไม่เคยเห็นโตอย่างนี้ พอเต็มช่างเขียนขนาดใหญ่
กลับมากเทียบ บ่าย ๕ โมงไปคูโรงทหาร ทั้งอยู่ต่อค่ายพระม่าเก่า
บนเป็นยี่ ๕ คนสัวรบแรกโตออกข้างแล้วจึงเป็นการสงบเรียบร้อยไม่มี
การตื้นตันอันใด การปลูกสร้างก็ร่วมเข้ามา แต่ยังไม่พอคนอยู่
คนประจำมณฑล ๓,๒๐๐ เต็มอัตรา ปลูกต้นสัก แล้วตรวจโรง เลียง
น้ำชาติ ๆ ว่าการ แล้วกลับคูเรือแม่ประทีปจะเป็นเรือพระที่นั่ง เช่นเรือ
ของลูกโตโตมา จาก พระยาสุรสีห์^(๑) ทำเก๋งเคียวโตค้อคล้ายงัก
เจ้าของขอให้ตั้งชื่อ จึงตั้งชื่อว่า “สุวรรณวิจิตร” มีเรือเก๋ง ๓ ลำของกรม
ตำรวจลำ ๑ พระยาสุรสีห์^(๒) ลำ ๑ พระยาวิเชียร^(๓) ลำ ๑ เป็นเรือข้างใน
แต่เรือที่นั่งจัดประทุนไว้ด้วยลำ ๑ เวลาค้าฝนตกไม่สู้มาก มีลมจัก

วันที่ ๑๔ เมื่อคืนฝนตกพรำค้อไปอีกข้งรุ่ง พวกทหารเขาถือ
ว่าเป็นฤกษ์ปลูกต้นสักที่โรงทหาร เพราะเวลาปลูกนั้นยอดพื้ ครั้น
ถูกฝนคืนนี้ตลอดของตกกลับทั้ง เวลาเข้าไป (๓) เขายวชนาค นำ
แล้งแปลกกว่าน้ำน้ำมาก ใช้แค่สะพานไม่ถึงน้ำ ยังมีหาดชันขวาง
หน้าร่องน้ำค้องไปเข้าข้างเหนือ แต่มีใช้เรืออะไรเข้าไปได้ค้องเช่นและ

(๑) เรือดำนถกยัดมเด็จพระบรมโอรส ครั้งเสด็จเชียงใหม่

(๒) พระยาสุรสีห์รักษา (เชื้อ กัตยานันมิตร) ผู้ว่าราชการเมืองตาก

(๓) พระวิเชียรปราชวร (ตวย อัมพเศวต) ผู้ว่าราชการเมือง
กำแพงเพชร ค้อมมาได้เป็นพระยาไชยณฤนาท ผู้ว่าราชการจังหวัดชัยนาท

ลย ให้แต่ผู้หญิงขึ้น ถ้ารูปอยู่ตามสะพานและศาลา พยกองพรวนที่เขา
 เกณฑ์มา จะให้ตามขึ้นไป มีช้าง ๕ เชือก เขากระโจมขึ้น และตั้ง
 ยามล้อมกันอยู่ ใต้ถ้ายรูปพวกหัวหน้า ขออย่าให้ทิ้งตามไป อนุญาต
 ให้ปล้นย แจกเงินให้คนละกึ่งตำลึง แล้วกลับมายังเร็ว เวลาบ่าย
 ลงเรือไปเที่ยวตลาดแพในแควใหญ่ มีแพห้างเงินขายของฝรั่งแพ ๑
 เหมือนกับร้านแควน้อย เขาช่างเลือกของซึ่งจำเพาะจะใช้เคียวทาง เจ้า
 ของร้านเป็นคนฉลาด ว่ามีรถไฟแล้วนำของขึ้นมาได้ง่าย มีกำไร
 คึกคักกว่าแต่ก่อน

วันที่ ๓๕ สองโมงเช้า ติ๊กแผ่นเงินซื้อเรือสวรรค์วิจิตรแล้วออก
 เรือ ๗ โพลวกขึ้นมาจนพ้นตลาดแล้วจึงได้ถือ อันลักษณะก่อนฟังเล่าไม่
 เข้าใจซัก จนเวลาใดเห็นเอง เรือลำนี้ใช้คนต่อ ๕ นายร้อยต่อท้าย ๑
 ที่แท้ได้ต่อแต่คราวละ ๔ ต่อ ผลักกันลงนั่งเสียคน ๑ ถ้าร้องน้ำไปขวา
 ต่อซ้าย ถ้าร้องน้ำไปซ้ายต่อขวา ต่อที่ขึ้นพนักนายกลอยข้ามศีรษะ
 คนที่กำลึงต่อ เมื่อยังไม่เคยมาในเรือเช่นนั้น นกว่านายร้อยที่ต่อ
 ท้ายจะเกาะเกาะก็ต่ออย่างท้ายมาก แต่ที่จริงดีกว่ากลาสีต่อท้ายเรือ
 กรรเชียงซึ่งชนมานั่งข่มอยู่ข้างหลังเรามาก ท้ายอยู่ต่างหากนอกแก่ง
 ไม่เกี่ยวข้องกับอินโกลย เรือลำนี้เคียวเร็วมาก ลงเรือชลา^(๑) ไปขึ้นถ้าย
 รูปที่หาคทรายงาม ซึ่งอยู่เหนือนครสวรรค์ไม่ถึง ๒ เลี้ยว แล้วเปลี่ยน
 ไปขึ้นเรือแม่ปะประทุน เขากรมตำรงกับพระยาโบราณซึ่งไปพบกัณฑ์
 หาคทรายนั้นลงเรือไปค้ำย ลงมือทำกับเขาไปพลางไปอีกหน่อยหนึ่งทัน

(๑) เรือชลาตำัน เป็นเรือแก่ง เรียกว่าเรือประพาส

เรือชายบุคคลเอาตัวลงมาด้วย พวกที่ไปจากเรือ ๓ คน คือชายสองพงศ์
 พระยายมราช หลวงศักดิ์ (๑) มหาศเล็กประจำเรือ ๕ คน ทั้งใจจะให้หลง
 ล้ำ แต่ไม่สำเร็จ จนถึงที่พวกอื่น เพราะเหตุที่เทศาพารเรือประพาสมา
 ตาม ประเคี้ยวผู้ใหญ่บ้านต่อเรือชลำตาม ท้องใต้เทศาไปลงเรือ
 สุวรรณวิจิตร ให้จอดคอยกระบวนหลังซึ่งยังมีอยู่อีกมาก และถอยเรือ
 กางเกงคนต่อลงนั่งกางเกงขาด้วย ผ่านเรือพวกบางออกขึ้นมาเสีย
 อีกหลายลำ มาว่าสำเร็จไปเมื่อผ่านเรือนายทหารมณฑลนครสวรรค์
 ซึ่งขึ้นมาตามเสด็จไม่วิจิตรลงมือเสาะหาที่หยุด ใต้ข้างฝั่งขวา เป็น
 บ้านนายพันอำแดงอิม มีลูกหลานอ่านเครือมาก เป็นเจ้าของนาโต
 เพราะแก่แล้วว่าแก่เสียค่านา ๓ สลึง เป็นเจ้าของที่ไร่ยาสูบ ซึ่งเป็น
 ที่ที่ (สมมติให้) พระยาโบราณเป็นเจ้าตัวผู้ใหญ่ในการเที่ยวครั้งนี้ ใน
 หน้าทีเทศากรุงเก่าทำท่าทางและพูดจาไต่ถามคิมาก เราเป็นช่างถ่าย
 รูปของเจ้าคุณ จนกระทั่งเชิญขึ้นเรือน และนั่งสนทนากันเป็นที่สนิท
 สนิทคิมาก ชี้ความที่สนทนากันว่าโดยย่อแปลกให้ค่านาทำไม่ขึ้นไป
 กว่าแต่ก่อน บอกรับว่าหาเงินเคี้ยววันไต่ง่าย แต่ใช้ก็มากเหมือนกัน
 เมื่อก่อนเข้าเคยขายเคี้ยวละ ๕ คำลึงเท่านั้น ปลิ้นคิซึ่งไม่มี แต่ถ้า
 เจ้าของไม่ระวังรักษา เช่นควายเป็นคินถูกระโมบ ถ้าระวังอยู่แล้ว
 ะโมบไม่กล้า เคยลงไปเฝ้าในหลวงที่ปากน้ำโพ ใต้เส้าโถงจ่าไค้

(๑) หลวงศักดิ์นายเวร (อัน นรพัตถ) ต่อมามาเป็นพระยานิพัช
 ราชกิจ

หลานโตได้เสามา ๒ คน เสานั้นเป็นเครื่องคุ้มกันอันตรายคืออย่างยิ่ง เพราะเวลาท่านประทานท่านให้พร หลานโตได้มาครั้งนั้น ๒ คน เคี้ยว นี้ต้องแย่งไปให้หลานบ้านอื่นเสียอื่น ๓ เพราะชโโรค ที่อยู่ที่บ้านเคี้ยวต้อง ผลักกันผล ใครชโโรคคนนั้นได้ผล ท่านแจกมากจะหาซื้อสักอัน หนึ่งไม่ได้โดยไม่มีใครเขาขาย อยากเฝ้าในหลวง พระยาโบราณราชพาเฝ้า นึกหมายกันมันคงว่าจะลงไปกรุงเก่า แต่จะรอขายเข้าให้ ใต้ทันเสียก่อน แสตงความจงรักภักดีต่อเจ้าแผ่นดินเป็นอันมาก เพราะ ใต้ชยเย็นเป็นสุขเพราะท่าน เป็นใจความเช่นนี้ กินเข้าที่ใต้ทันไม่มีมดถึง ไม่รีบเชิญกินจนเรื้อน เมื่อกินแล้วชาวบ้านลงมาหาสนทนากัน ต่อไป^(๑) ใต้ชออกเรือจวนย้าย ๒ โมงมาถึงที่ประทับแรมยงเอนยังไม่ทัน จะย้าย ๓ โมง เจริญชยก มีพวกชาวบ้านมาคอยขยิบขยิบมาก มีร้าน ขายของกิน นักเรียนพวกหนึ่งเจริญมาจากวัด เห็นคำปลงพวงที่ขยิบ ขยายอิมหน้อยหนึ่ง เพื่อจะมาร้องสรรเสริญบารมี อันจำจะต้องร้อง ฝึกทุกแห่ง แต่วัดนี้ฝึกมากสูงเสียงกวักแกว่งเหลือเกิน แต่เจริญ เป็น ทหารที่เคี้ยว ใต้ตามคอบอกว่าเหนื่อยมาก แจกเงินคนละสองสลึง ชาว บ้านมาแจกเสมาด้วยรูปเรือและลำนน้ำ แล้วกลับลงมาทอดเรือ ซึ่ง ทำพนัและฝ่าใบพลู ๕ ห้อย เหลียงค้ำเคี้ยว ลงมือทำก็เข้าแต่เย็น ใต้กินพอพลบ

วันที่ ๓๖ สองโมงเช้า ออกเรือมาลงวัดบ้านเกาะลงเรือประพาส ไปชนทิวคหมาจะถ้ำรูปกระบวน แต่เวลาอยู่ข้างกระชั้น คนคอย

(๑) นางอิมคนนี้ ต่อมาตงมาเฝ้า เป็นคนโปรดอีกคน ๓

เผื่อมากนัก ทั้งกลองไม้ใครจะโต้กระกระทบค โดยไม่ได้รับที่
 วัตน์ก็เป็นแต่ลานใหญ่ ๆ มีอะไรตามเคยของวัด แต่คนเต็มที เวลา
 จะกลับแจกเสมา แยกกันลงมาเกือบสะพานหัก ครั้นถ่อขึ้นมาได้หน่อย
 หนึ่ง ได้ยินเสียงร้องตะโกน “กินกิน” ว่าเป็นขริบขี้ก (๑) แวะเข้าไป
 ไปเจอกรมตำรวจ รพี ชายบุคคล พระยาโบราณ ร้องกันอยู่บนเรือตุ๊ก
 เป็นผู้ที่ถูกเรียกกินมาแล้ว เขาจะเรียกให้เป็นขุกคิธรรม ไม่เลือก
 ว่าใคร ๆ เว้นแต่เรือเจ้าสาย (๒) ถ้าเรียกกลัวจะเอาสำรับไปให้ด้วยหมาย
 จะกิน เมื่อกินและแจกกันแล้วเสร็จ พวกมันลงเรือประพาสนั้นขึ้นมา
 จนถึงที่พกรอน พวกมันขึ้นเรือหลังออกค่อไป ทำครวี่มาตามทาง พอ
 สำเร็จลงบ้านแก้วเขียว แวะเข้ากินเข้า ตักไว้รับหน้าที่เป็นพระราช
 แต่ทำทำไม่สนิท เพราะแจกแล้วอับปติช (๓) ทักทายปราศรัยก็ต้องสอน
 กันมาก ข้อที่เกิคความนั้นเห็นจะเป็นด้วยเมียตากำนัน เป็นผู้รับ
 ฉันทานมัตของพวกจีนแคะเจ้าของไร่อ้อยหลายเจ้าแก่ด้วยกัน มาเชิญ
 เสด็จไปที่เรือนเขาทำไว้ถวายตกลงยอมไป เรากลับเป็นพระราชตาม
 เต็ม มีผู้คนมาก มีพิณพาทย์ไทยพิณพาทย์จีนและม៉าล้อเป็นอันมาก
 มีขลุ่ยเทียนมาเชิญให้ ขันยก ได้ขึ้นไปบนเรือนตั้งโต๊ะเครื่องบูชา มี
 โต๊ะเก้าอี้หุ้มแพร เตียงนอนมุ้งแพรอย่างจีนทั้งนั้น อุตทิศถวายไว้ให้เป็น

(๑) ตู๊ก คือกรมหลวงสรพงศ์สุภกิจ

(๒) คือพระวิมาดาเธอ ๑ กรมพระสุทธาสินีนาฏ

(๓) คำว่าอับปติช เป็นภาษาของคณังเงาะ หมายถึงความว่า

อับปรีดิ์ แต่พูดไม่ชัด

ที่สำหรับพักข้าหลวงไปมาคือไป จีนเม่งกู่ยเป็นหัวหน้า เมื่อได้อันโมนา
เสร็จแล้วลงเรือโมเตอร์แล่นต่อมาอีก มาเกยที่คืน ๒-๓ คราว เลย
ทรายเข้าอกที่อน่า ต้องมาหยกแก้อยู่ช้านาน จนกระบวนมาถึงจึง
ต้องลงเรือเหลืองมาชนที่บ้านท่าวี ถ้ารูปกระบวนเรือ แล้วเกรงต่อ
มาทางบก มาเจอพวกเกรงกด้วยกันหลายคน เลยเป็นกองโต เกรง
แจกเดมาระมา ที่นี้เป็นหมู่บ้านใหญ่ผู้คนแน่นหนามาก จนถึงวัดซึ่ง
สำหรับจะจอกแรม เขาเรียกในระยะทางว่าบ้านหัววง มีคนประชุม
อยู่แน่นในลานวัด ต้องไปยื่นให้กราบคืนตามความตั่งการเป็นอันมาก
แถมนี้แต่งไทยอร่อยกินทั้งวานและวัน

วันที่ ๑๗ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมง จนใกล้บ้านหูกวางเวลา ๔ โมง
เช้า ลงเรือชล่ำประพาส จะไปจีนบ้านหูกวาง พระยาอมรินทร์ยอกว่า
บ้านกำนันโยเป็นที่ใกล้ยิ่งที่สุด แต่ที่แท้แก่เข้าใจผิด เป็นในท้องที่
กำนันโยไปไม่ไต่บ้านกำนันโย ที่ซึ่งใกล้ที่สุดอยู่ไต่บ้านกำนันโย
ลงไปสักครึ่งเดียว สันความพยายามที่จะถอยหลังกลับลงไปอีก
สังเกตุดตามคำเล่า ชึ่งเห็นจะเป็นลำแม่น้ำเก่า ยาวเหลือเกิน
ในลำชึ่งเป็นพงชัน ว่ามีคันดินกว้างประมาณ ๓ วา ย่นลงไปไต่ชึ่งนั้น
แต่ไม่ข้ามตลอดพอตกดึกก็จม เห็นจะเห็นที่ชึ่งล้อมข้างแผ่นดินพระพท
เจ้าเสอแน่ แต่บ้ายางกองทองไม่ได้ความ เพราะเหล่านักไม่ข้าม
บึง เมื่อมาตามทางพขกรมหลวงประจักษ์ แต่ไม่ได้จับตัวเพราะกลัว
จะไม่พบศึก ครั้นขึ้นมาอีกหน่อยหนึ่ง พบเรือรพ็กรู้ว่าอยู่ไต่ตัวทั้ง
กรมกำรงแลพระยาโบราณด้วย ให้เอาเรือโมเตอร์ลงไปรับกรมหลวง

ประจักษ์พากันไปขึ้นบ้านกำนันโย ได้ความว่าเกิมเป็นเลขชุนกำแหง ล้อมวัง แต่ให้พระยาโบราณขึ้นไปหรือว่าพระยาศักกามาเสียก่อนแล้ว จึงกลับไปไม่ได้ ต้องให้ชุนกำแหงอยู่ในบังคับพระยาศักกาคา ตาอันเป็นพระยาศักกาคา ถูกนุ่งผ้าคนเคียว ทำท่าทางอึดอัดมาก กินข้าวในร่มไม้ที่บ้านกำนันโยสหายดี แต่ตាកำนันโยเองอยู่ข้างจะพริกพวนมาก ก็เหมือนจะไต่รับคำสั่งให้เตรียมตัว เพื่อจะเสด็จขึ้นทูลขอพระเนตรบวงสงสัยพวกเราก่อนที่ไปก็สงสัย ประเคี้ยวเรือกระบวนไป พากันวิ่งตึงตึงลงไปริมน้ำ แยกจอยไปคอยพันกัน สักครู่หนึ่งหน้าเลื้อยลากลับขึ้นมาว่า เจ้าคุณเทศาโลให้กลับขึ้นมาว่าไม่เสด็จแวะ ทำกับเข้าวินน้อร่อยมาก แต่เวลาที่ท่านนั้นอ้อย ยังต้องไปรออยู่ที่หน้าบ้านกำนันโยหน่อยหนึ่งจึงได้ แล้วถ่ายรูปพงศาวดารเวลาเจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าพรสั่งให้นายผลไปเชิญเสด็จเจ้าแม่ผู้เฒ่า (๑) แล้วลงเรือต่อมา คิดกันว่าจะข้ามระเหยศเอาวันไปใช้ ท้าแกงเพชรออกสักวันหนึ่ง จึงสั่งหลวงอนชิต (๒) ไว้ให้ขอกกระบวนใหญ่ เลยข้ามอำเภอบรรพตขึ้นมา ที่อำเภอบรรพตนี้มีคนแน่นหนา มีวัดหลังคาซ้อน ๓ ชั้น ซื่อฟ้ายุคทองทำใหม่ ๆ ทรวคทอง

(๑) เรื่องพงศาวดาร ตอนพระเจ้าเสือให้เจ้าฟ้า ๒ พระองค์ทำสะพานข้ามบึงหูกวาง ไม่สำเร็จทันพระทัยให้ตั้งพระราชอาชญา ที่ทรงถ่ายรูป ทรงสมมติให้กรมหลวงประจักษ์ฯ เป็นเจ้าฟ้าเพชร กรมหลวงสรรพสาคร เป็นเจ้าฟ้าพร พระยาโบราณฯ เป็นนายผล

(๒) หลวงอนชิตพิทักษ์ (ชาย สุนทรราชัน) เคยฉวนเป็นพระยาสุภกษิพจนกร

ดิถีระกั แก่ช้อพานนชวณพวชาเลองออย่าง (๓) ไมได้แเวะ ดิถีชนมา
 ออคนออยหนงมวครปพรณออย่างเคียวถน แต่หลงคา ๒ ชน คิวเห็น
 พระพทอรูปเก่าคังออยู่ที่หวิสพานจิงไต้แเวะชนค เป็นพระเก่าจิงแต่ชารุค
 มากไม่สู้งาม โยสัดทอช่นเป็นโยสัดทำใหม่ไม่มีฝา หน้ายวณ
 เป็นอามมังกกุ และราชสัท, คชสัทไซคทำใหม่ก็เคียว แต่พระเก่า
 มีหลายองคไม่สู้งามทงน แจกเสมาทงทบ้านก้านโยและทวัก คิวเป็น
 ลิตลวงหนากันมาเสียมมากเรองเสมา ถึงที่โชนแเวะแห่งไร มีแต่อ้อมเก็ก
 เค็มไปทงน จะไม่ไต้กส่งสาร เพราะอองการจิง ๆ ทิวตนมีเก็ก
 นำเอนคหลายคน แต่ช้ออวคยขาวจนพระหนุม ๆ ในวัดก็จำไมได้คิลค
 คอ ช้ออสมวารินครัทชาราม เป็นเชนนไปทงน ออจากอวคชนมารจน
 คาคณอเห็นออยงหยคทนำหกให้กนเขาและถ่ายรูปอิกควงหนง เช่นแล
 ก็ไม่ถิง เห็นกรษวนใหญ่แล้วกลบหาย จนออเคลือบแคลง ค้อง
 ส่งช่าวเขาถิง ๒ ควง แต่คิตททานายรอยชนนว่าคองจะถิงเวลาพลย
 เกอจะถ่ายชิวคไต้ ก็เป็นความเจริญของแก มาถิงที่พิกบ้านแคนอิก
 ๓-มินคระย้าค่า บ้านคนคั้งแต่ยรวพคชนมาระยะห่างไปและมีแต่ผง
 ตะวันคก ผงตะวันออคนอยเป็นขามาก เขาว่าผงตะวันคกลมทำนาค
 มีไรกลวโยไรออยเป็นพน ไรเหล่านนายรอยเรอถ่าพงคังไต้สค ๘ บน
 แต่ก่อนมาเรอเป็คค่าชวยชนมาเพียงยรวพค แต่มาวณนเห็นเรอเป็ค
 รอกที่บ้านแคนนมากหลายลำ ผู้เคือทางแถบนี้ ไล่เลียงถิงข้างบกไม่
 ไครไต้ความ เป็นแต่ถ้อชนล้องลง

(๓) คำว่า "ช้อพานนชวณพวชาเลอง" นอยในฉนทของกรมด่มเตจ
 พระปรมานุชิต ๓ เรอง ๓ ทรงยกมาคิโบัด ที่ทำช้อพายาวเกินอนาค

วันที่ ๓๘ เวลาเช้าโมง ๑ ขึ้นไปดำบริษัที่วัดอรุณราชวรวิหาร
 หลงที่ออกเรือแล้วก็ขึ้นไปเขานอ ระยะ ๘๘ เส้น ตอนนอกเป็นป่าไผ่
 และมีสะพานข้ามบึงทนต์ ๆ ไปขึ้นชายป่าแล้วกลับลงที่ลุ่ม เมื่อเวลา
 น้ำมาครั้งก่อนท่วม แต่เวลานี้เพราะถูกควรวน้ำลด ทนทางยังเป็น
 โกลนเกียวก หนถึงขานเขาจึงคอน ตามคำเล่ากันว่า เป็นเขาซึ่งนาง
 พิณรุดีกับตามมาพบพระสังข์ มีมณเฑียรมาจินดาเขียนอยู่ที่แผ่นศิลา แต่
 พอไปถึงเห็นฐานพระเจดีย์อยู่บนยอด มีคนยืนชั้ยบนเนินที่หันหลัง
 เห็นว่าคำจารึกกับพระเจดีย์ไม่ใช่เวลาเดียวกัน ถ้าสร้างพระเจดีย์แล้ว
 เป็นชั้นใหม่ ใค้ความว่าถึที่พระเจดีย์ก็ไม่มีจารึกอะไร หน้าเขามี
 ลานกว้าง เพราะมีสัตว์ลงมาไหว้ประจำมีทางเกวียนเกิรผ่านทางนั้น
 เข้าไปย่านคอนซึ่งเป็นนาคเข้าตกมาก ขึ้นไปแต่ลานหน้าเขาทางไม่ชัน
 ๒ ทักษักถึงดำพระนอน ในตรงหว่างทางที่ทบมรูปยืนเห็นระเห็นปนแล
 ลม้ายศิลา เป็นรูปโพธิสัตว์ ซึ่งเขาสวมตึกกันว่าเป็นรูปพระสังข์ ถ้าพระ
 นอนก็เป็นเพียงผาคัน คล้ายหน้าเทวกาเกาะสี่เกาะห้า^(๑) พระนอนก็ไม่
 ใหญ่ไม่อัศจรรย์อะไร มีพระเล็ก ๆ ตั้งอยู่มาก มีทางอันชันไปข้างหลัง
 ถ้ามีถ้ำประทุนอีกถ้ำหนึ่ง ถ้ายายช็อกถ้ำหนึ่งก็ไม่อัศจรรย์อะไรเหมือน
 กัน ชั่วแต่ถ่ายรูปเล่น กลับยังไม่ทัน ๕ โมง มาเก้อเพราะแคะกร้อน
 อย่านานแล้วลงเรือประทุนเหลือง ใค้ชอกเรือ ๕ โมง ทำกัยเข้าไปตามทาง
 พวกที่เคยทำควรวีกรวัคพิลพิทพรายกันไผ่หมกไปคุมกันคิดจนจวนถึง
 เวลากิน จันกินได้รั่มไม่รั่มผ้งบ้านขวางแก้ว วันนั้นใค้หน่อไม้แดงมาใหม่

(๑) เกาะสี่เกาะห้า เป็นเกาะวังนกออยู่ในทะเลสาบเขวงเมืองสงขลา

จากที่เขาอ่อยมาก แต่ที่ ๆ คนนั้นไม่สน เป็นบ้านเจ้าม้ายแก่เป็น
 ข้าของเจ้าชาติภูมิเมืองนี้ เคยอยู่ใกล้หาค้อมเสี้ยวซึ่งเป็นเมืองบรรพต
 แล้วว่าคืบแคบไป จึงขยายออกมาอยู่ที่นั่น เป็นเจ้าของที่ดินมาก เหตุด้วย
 ไร่หักร้างไว้แต่แผ่นดินยังไม่มั่วราคา ใครดางได้เพียงใดก็เป็นเจ้าของ
 อยู่เพียงนั้น มาขบคิดของซอมราคาทั้งนั้น แจงว่าตอนข้างหลังฝั่งตะวันตก
 มีที่ลุ่ม เวลานั้นน้ำจนถึงควายต้องว่ายน้ำ ลุ่มไปจนจกป่า ข้างฝั่ง
 ตะวันออกที่แลเห็นเป็นเพื่อยชยรมตลง เป็นที่มีเจ้าของทั้งนั้น เขาทิ้ง
 หญ้าไว้ให้กินฟรี เมื่อเขาไปฟันเพื่อยหญ้านั้นเป็นทีเคยนตลอก วันใด
 แต่ที่เป็นป่าอย่างนั้นมักตกถึงชายตลิ่งแต่ก็มีเจ้าของทุกต้น ใต้ความ
 จากพระศรีสัทธิดกรรมานายอำเภอบรรพตว่า ตั้งแต่เลิกข่อนพวกที่หากิน
 ในการข่อนสาตชนมาตามลำน้ำ ที่เมืองบรรพตมีมาก ที่หาค้อมเสี้ยว
 พวกค้าขายมากขึ้นจนต้องตั้งทำโรงตลาดเพิ่มเติมหลายสิบห้อง ที่จัดการ
 เพาะปลูกแล้วก็มี นี่เป็นข่าวที่ไต่ขุ่นใหม่ในผลของการที่เลิกข่อนเขย
 ออกจากบ้านบางแก้วหน้อยหนึ่งก็ทันกระบวน ไท้แวะขึ้นเรือสุวรรณวิจิ
 เพราะออกจะเห็นอ่อย ๆ หมายจะขึ้นไปเฮน แต่มารู้สึกว่าเรือเก้งกระดาน
 ร้อนกว่าเรือประทุนเป็นอันมาก เอนไม่ใคร่จะลง เวลาบ่าย ๔ โมงแวะ
 จอดดำรูปที่หาค แล้วเลยลงเรือชล่ำประพาสเที่ยวต่อไป แวะบ้านข้าง
 ฝั่งตะวันตกออกถูกบ้านตาแสนปม เป็นปมไปทั้งตัวแต่ไม่มีอะไร แคคเผา
 จึงไต่ลงเรือค้อมมาจนเวลาจวนย่ำค่ำ ขึ้นที่หาดบ้านแสนตอ เกิรข้ามไปวัด
 สว่างอารมณ์ คำขลที่เรียกว่าแสนตอจนเป็นชื่อเมืองชาตุน มีตอมากจริง
 เรือไต่ โคนครึ่งหนึ่ง เพราะเหตุที่เป็นที่ตลิ่งฝั่งมาก เกิรตามถนน

ฝั่งตะวันตก และเกาะไรต์ออร์ไวซัง มาจนถึงวัดซึ่งเป็นวัดสร้างใหม่
เรียกว่าวัดหัวเมือง ต่อแถวกันมาจนถึงท่าการเมือง ซึ่งยังเป็นเรือน
หลังคามุงแฝกอยู่ทั้งนั้น ท้ายแถวอยู่เหนือที่ว่าการหนึ่ง
หนึ่งวัน พระยาตากลงมาถึงพาเรือล่องใต้ประทุนลงมาอีกหลาย
สิบลำ

วันที่ ๓๘ วันนั้นคนตายไป แล้วพระวิเชียรพาคณมณเฑาะว์มาให้ดู
อันลักษณะมณเฑาะว์นั้นเป็นมณเฑาะว์อย่างอ่อนหรือเหล็ลงอย่างแก่ สม
ที่แก่นมาข้างพันพอ ถ้าผู้หญิงไปได้ล้มมณเฑาะว์ ลุกออกมาที่มณเฑาะว์ไป
กัวย มณเฑาะว์นั้นเปลี่ยน ๓ อย่าง แรกแก่กว่านี้ช่ายมาก เขาก็ทำหมันลง
แก่ก็เลยขวาทักยว ขอกพิชพันลว่าทวาทักยวมาแต่เวียงจันทน์ แต่มา
ก่อนนอนเป็นขมดจะไค้คงอยู่ช้านานเท่าไรไม่ทราบ พุกเป็นไทยประพุกติ
ฮากกรวิรยาก็เป็นไทย ฉะเพาะมีมากอยู่ที่เมืองขาคณ ที่กำแพงเพชร
นี้มีแต่กระแสนกระสาย ออกเรือเวลา ๓ โมงตรง เกือบ ๕ โมงจึงได้
ขึ้นเรือเหลืองท่ากยเข้าแควเข้าออกที่ ๆ ประทับร้อนเพราะระยะสั้นแต่ก็
ไปไม่สนุก จึงได้ไปรอกหัวทากแม่ลาต ซึ่งมีต้นไม้มกินเข้าและ
ดำยรูปเล่นในที่นั้นแล้วเคียวทางต่อมา หมายถึงจะข้ามระยะไปนอนคลอง
ขลุ แต่เห็นเวลาเย็น ที่พลยพลาต้ายลขางเขมนักกั คงอยู่ที่ทาก
และพลยพลาตั้นหน้าคองลม จึงได้หยุดพอเวลาบ่าย ๔ โมงตรงช่ายน้ำ
แล้วมีพวกชาวบ้านลงมาหาเล่าถึงเรือจะไปทพเงยว เวลาเย็นขึ้นไปเที่ยว
บนบ้านและไปที่ไร่ ระยะทางเวลารันนสองฝั่งน้ำ ระยะบ้านห่างลงมียา
ต้นมาก แลดูเหมือนจะไม่รับฝั่งตะวันตกเช่นตอนล่าง ๆ มีตะวันตกข้าง

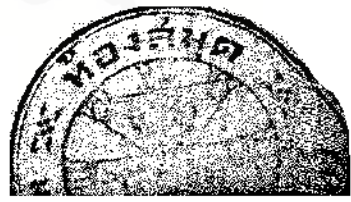
ตะวันออกข้าง เช่นบ้านบางเขมนักเป็นบ้านหมู่ใหญ่อยู่ฝั่งตะวันออก
ราษฎรอยู่ข้างจะซัดลาตกกว่าตอนข้างล่าง ไม่ใคร่รู้อะไร สังเกตความ
เรื่องราวที่ตนเป็นขอไม่ให้ต้องทำอะไร ไม่ให้ต้องเสียอะไรมาก

วันที่ ๒๐ ออกเรือเกือบ ๓ โมงเช้า ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือเหลือง ทำ
กับเข้ามาจนถึงที่ประทับร้อนไม่แฉะ เลยขึ้นมาข้างเหนือแฉะฝั่งตะวันออก
คลังชั้นแลสงมากแต่ต้นไม้งาม ขึ้นขึ้นไปกินเช้าบนบกสำหรับถ่ายรูป
แล้วลงเรือมาลงวังนางรำเป็นที่แรมย้าย ๓ โมงเท่านั้นครั้นจะเลยไปขึ้น
ระยะที่ห่าง จึงลงเรือเล็กไปถ่ายรูปฝั่งหน้าวังตะวันออก แล้วข้าม
มาตะวันออกหมายจะเข้าไปถ่ายในป่า ท่วงทีจะเป็นทุ่งเลยไม่ได้ ไปถ่าย
กลับย้าย ๔ โมง พลัษพลาคังฝั่งตะวันออก ทนเป็นหมู่บ้านคนบ้านหนึ่ง
ซึ่งอยู่ในระยะทางตั้งแต่พลัษพลามาถึงที่นั้ เกือบจะว่าไม่มีบ้านคนก็ได้
เป็นป่าไปทงนั้นไม้สักก็มี

วันที่ ๒๑ ออกเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือเหลือง
ชายบุคคลเจ็บ เจอะชายบริพัตรจับขึ้นเรือมาทำธุึ่ ถึงบกผูกคอกที่ประทับ
ร้อน ไม่ได้หยคเพราะกับเข้ายังไม่แล้ว ระยะสั้นจึงเลยไปจนถึงเกาะ
ฉำฉำ ซึ่งจัดไว้เป็นที่แรมก็เพียงเพียง เห็นควรจะย่นทางได้ หยค
กินเช้าแล้วออกเรือต่อมา หยคที่พักรอนบ้านซ้เหล็กถึงย้าย ๔ โมงครึ่ง
พอฝนตก ที่พักอาศัยไม่ได้ต้องมุงหลังคา เลยออกกันอยู่ในเรือ เลียง
ชนมกันอีกครึ่งหนึ่ง จนกระบวนเรือใหญ่มาลงเวลาห้าค่ำครึ่ง ทายดู
ว่าพระยาอมรินทร์คงกลัวพาย แต่ที่จริงเรือเหลืองไม่ได้ถูกพายเลยด้วย
บังคลัง เรือไมเคอร์ที่มาถึงก่อนบอกว่าพลัษพลาคังเสียให้ไว้ ทาง

ที่มววนนตงแต่พลับพลาวังนางวางมาฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือนมาก มีเรือ
 จอกมาก มีทิวเสียดเด่นด้วย เพราะเป็นท่าสินค้ามาแต่ตอน คอชนมา
 ก็มีเรือนรายๆ แต่ฝั่งตะวันออกเป็นป่า จนลงบ้านโคก ตั้งแต่เวลานั้นว่าจะ
 เป็นเมืองเพนกว แต่ไม่มีหลักฐานอันใด (๑) บ้านเรือนก็มีวัดใหญ่
 เสาหงส์มากเกินปลูกคือฝั่งตะวันออก มาจนถึงบ้านท่าซื่อเหล็กอยู่ฝั่ง
 ตะวันตก พลับพลาทิ้งฝั่งตะวันออก เมื่อคนนั้นฝนตกเกือบตลอดรุ่ง
 วันนั้นก็ไปรยรยรายเล็ก ๆ น้อย ๆ ไข้มีเวลาแคคน้อย จนต้องกินเข้า
 ที่พลับพลาประทับร้อน ตั้งแต่บ่าย ๔ โมงเศษฝนก็ตกมาจนเวลานี้ ๒ ทุ่ม
 เกือบครึ่งตกจะตลอดรุ่ง ที่พักอยู่ข้างจะกินการเทศด้วยเอาวันเป็นแรม
 วันที่ ๒๒ เมื่อคนนั้นฝนตกพรวดไปยิ่งรุ่ง แรกนอนไม่รู้สึกรว่าจะ
 เย็น คอหลังไปตื่นขึ้นจึงรู้สึกเย็นเยือกไปทั้งตัวท้องก็แข็งชลกชลกอยู่
 เป็นนานจนเอาสักทลาคขงอกหมดจึงนอนหลับ คืน ๒ โมงครึ่ง ออกเรือ
 รวน ๓ โมง มาจากท่าซื่อเหล็กเลยวเดยวกัดังวังพระธาตุอยู่ฝั่งตะวันตก
 มีบ้านเรือนรายตลอดคชนมา แต่อยู่ฟากตะวันตก ฟากตะวันออกเป็นป่า
 ตั้งแต่พื้นคของชลงขึ้นมามีคนสักซุม แต่เย็นไม่เล็ก ๆ ซึ่งเป็นเวลา
 หวงห้าม เกร็เรือวันนั้นรู้สึกวไปในกลางป่าสูง ได้ยินเสียงนกร้องต่าง ๆ
 อย่างซมตงเพรียกมาตลอดทาง ทำยลที่เรียกชื่อคตองเช่นคตองชลง

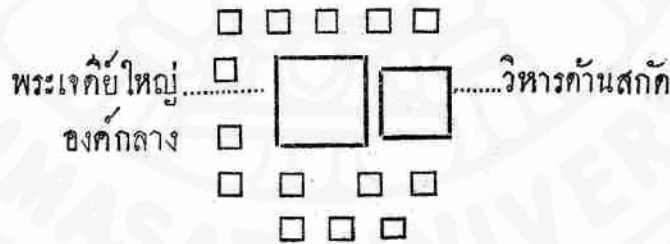
(๑) เมืองเก่าที่บ้านโคก มีอยู่ห่างคตงเข้าไปกว่า ๑๐ เส้น คันทพบ
 ภายหลังเสด็จคราวนั้น เห็นว่าจะตรงกับเมืองคณฑี ที่เรียกในจารึกครั้ง
 สุโขทัย

ทวอแม่อะไรทำอะไรใช้ว่าเราจะแลเห็นในเวลาอัน ปากคลองแห่งนี้ในภาค
ใต้พยายามจะไปคลองของงักเข้าไม่ถึงด้วยหาดกว้าง คลองขลุ้ง
เย็นปลายน้ำอันหนึ่ง วันนั้นแลเห็นเขาประทักษิณอันคนยืนเป็นแถว ที่
วังพระธาตุนี้เป็นชื่อของชาวเรือคง วิ่งไม่ได้แปลว่าขาน แปลว่าห้วงน้ำ
พระธาตุนั้นคือพระธาตุซึ่งตั้งอยู่ตรงวังนั้น ขอดเรือที่ ๆ พิกร่อนเห็น
วังพระธาตุนั้นหนึ่ง พระธาตุนั้นมีฐานแท่นซ้อน ๓ ชั้น แล้ววงชั้นคทาบน
เป็นรูปกลมซึ่งกรมหลวงนครราชสีมาเรียกว่าทานาน ถัดขึ้นไปจึงถึงบิลดงก
ปล่องโฉน ๒ ปล่อง ปลัดแล้วขั้วคัตว ไม่ผิดกันกับพระเจดีย์เมืองฝางที่เห็น
ซึ่งแก่เป็นพระเจดีย์มอญเสีย เขาว่าสุโขทัยสวรรค์โลก เป็นรูปนั้น
เป็นรูปพระเจดีย์ของแผ่นดินฝ่ายเหนือเห็นจะไม่แปลกกันมาก องค์พระ
เจดีย์ข้างกรุงฝางลงมาเสียซีกหนึ่ง มีวาระเขียงรอยวิหาร ๔ ทิศ วิหาร
ใหญ่ที่บูชาอยู่ที่ทิศใต้ พระอุโบสถซึ่งมีสีมาเป็นสำคัญอยู่ที่ทิศตะวันออก
เบื้องไม่ตรงกลาง เขาปลูกโรงหลังคามุงกระเบื้องในทิศใต้พระเจดีย์
ด้านตะวันออก มีพระพุทธรูปปางนั่งทรงบนหลายองค์ พระพุทธรูป
หน้าคาก็แปลกกว่าที่เคยเห็น เป็นช่างไททำ ไต่ถ้ายรูปที่เหล่านี้นี้
เวลานั้นมีพระซึ่งขึ้นมาแต่เมืองนนทบุรีเป็นคนเคยรู้จักมาแต่ก่อน ขึ้นมา
จำพรรษาอยู่ในที่นี้ คิจะปฏิสังขรณ์ปลุกกฏอยู่เบื้องหน้าพระธาตุ ห่าง
จากศาลามุงกระเบื้อง เค็มซึ่งอยู่ข้างวิมานใต้ลงไป^(๑) เจริญจากวังพระธาตุ

(๑) ที่วัดวังพระธาตุ มีพระซึ่งมีคิจะไปอยู่หลายคราว ตั้งอยู่ได้
ไม่ช้า ทนความใช้ไม่ไหวก็ต้องเลิกไป

ไปตามลำน้ำข้างเหนือ ทาง ๒๖ เส้น ถึงคูบ้านใต้ของเมืองไตรรงค์
 คูนั้นใหญ่กว้างราว ๑๕ วา ลึกลงเสมอมณฑกแม่น้ำแห่งนี้ ยืนเข้าไป
 จนถึงเชิงเทิน หลังเมืองไปมีถนนข้ามเข้าเมืองอยู่กลางย่านบ้านใต้แต่
 ด้านเหนือไม่มีถนน มีแต่ลำคูมาบรรจบบ้านใต้ กำหนดเชิงเทินยาวตาม
 ลำแม่น้ำ ๔๐ เส้น ยืนเข้าไปทางตะวันตกตะวันออก ๓๗ เส้นเห็นเป็น
 เมืองใหญ่โตอยู่ พื้นแผ่นดินเป็นแล่งไปทั่วทั้งนั้น ในท้องคุ้ก็เป็นแล่ง
 เข้าไปในเมืองหน้อยหนึ่งพบโคก เห็นจะเป็นวิหารเจดีย์พังคังอยู่เบื้องหลัง
 ดักเข้าไปอีกหน้อยหนึ่ง เรียกว่าเจดีย์ ๗ ยอด จะเป็นตัวผู้ที่มาตรวจตรา
 ค้นพบสามารถจะวางเข้าไปได้แต่ ๗ ยอด แต่ที่จริงคราวนี้เขาได้วาง
 กักว่าที่ได้ลงมาแต่ก่อน จึงได้ไปพบว่า ๗ คือพระเจดีย์ใหญ่ขนาด
 พระมหาธาตุริมน้ำอยู่กลาง มีพระเจดีย์ราย ๓ ด้านวิหารด้านเหนือวาง
 เลอะ ๆ ทำนองนี้

นอกนั้นพระเจดีย์รายล้อม ๓ ด้าน ๑๔ องค์

ที่เขาค้นจากถางเข้ามาให้ดูได้เพียงนี้ นอกนั้นยังเป็นป่าทึบอยู่
 มาก ไม่ใช่รอกอย่างกรงเก่า เป็นป่าสูงไม้ใหญ่ ข้างล่างไปไร่ทั้ง
 ในเมืองนอกเมือง เหตุด้วยทั้งร้างเป็นป่ามาช้านานกว่ากันมาก ข้อซึ่ง
 จะโทษสงสัยว่าเป็นเมืองไตรรงค์แน่หรือ เพราะมีข้อที่พากันสงสัย

ว่าเจ้าแผ่นดินลงมาแต่เชิงวราย เวลาณเมืองกำแพงเพชรก็มีเจ้า
 เหตุไฉนจะข้ามลงไปสร้างเมืองไตรรงค์ขึ้นในที่ไกลห่างกันเพียง ๔๐๐
 เส้น ความที่เคว่าเมืองกำแพงเพชรมีเจ้าอยู่ในเวลานั้น น่าจะเอา
 จากอาณาเมืองประเทศราช ครั้นแผ่นดินพระเจ้าอู่ทอง ในท้องเรื่อง
 ที่ว่าเจ้าเชิงวรายยกกรมมา ไม่ได้กล่าวว่ามีเมืองกำแพงเพชร ไปตั้ง
 เมืองแปดเป็นเมืองไตรรงค์ทีเดียวจึงเกิดสงสัย ที่จริงคงจะได้เมือง
 กำแพงเพชรแล้ว แต่หากจะย้ายไปสร้างเมืองใหม่ ให้เป็นเกียรติยศ
 หรือด้วยความซัดซิงประการใด เมืองกำแพงเพชรที่อยู่ฝั่งตะวันออก
 คงจะเกี่ยวคองหรืออยู่ในอำนาจเมืองสุวรรณโลก สุโขทัย พิษณุโลก จึง
 คงฝังทางที่เป็นแผ่นดินเดียวกัน ถ้าพวกเชิงวรายจะมาจะไปฝั่ง
 ตะวันตกก็จะได้ เพราะถกต้องความในเจตหมาย ว่าข้ามแม่น้ำไป
 ฝั่งตะวันตกเมืองกำแพงเพชร เห็นจะเป็นเมืองไตรรงค์แน่ กลับ
 เวลาเที่ยงลงเรือเหลืองมาถึงพลับพลาประทับร้อนไม่แฉะ ด้วยจะฉิววัน
 ให้ได้อีก ๓ วัน ระยะเขากะ ๓๐ วัน เป็นอันฉิวได้ ๒ วัน คง ๘ วัน
 ฝนตกเป็นคราวๆ มาแฉะกินเข้าที่ขานไว้ เป็นขานนายเทียบอำแดง
 แจ่ม ท่วงที่ขานเรือนสยาย พนขานเคียนหมกทศ มีไม้ดอกไม้ผล
 หลายอย่าง มีกนกกับขานแฉะนี้ เจ้าของขานก็ไม่ออกมาทักทายตาม
 อย่างที่เคยแฉะมา ออกจะหลยๆ ครั้นเมื่อไปสั่งสนทนาร้อนตัวเข้าและ
 หายกลัวก็เห็นเป็นคนแปลกหน้า ถ้าจะไม่มีอินทราว จึงได้ช่วยว่า
 เป็นชาวเมืองนนท์ ขันมาอยู่ได้ ๓๐ ปี หน้าตาเย็บคายชอยกล เป็น
 คนฉลาดก็อะไรๆ มาก แลระลงหนังสือขอมทั่วทั้งตัว จึงลงเนื้อเห็น

กันว่าที่จะเป็นผู้ร้ายคนโทหลบซ่อนมาอยู่ในถิ่น ออกจากบ้านไร่มาถล่ม
ออกมาก ถึงกำแพงเพชรจอกหน้าเมืองเก่าเกือบทุ่ม ๑ ที่นั่นเขาทำ
พลับพลาขึ้นไปบนฝั่ง แอชลประจวบเรืออีกหลัง ๑ วันนั้นได้ตั้งท้าวขึ้นเป็น
เจ้าหมื่นเสมอใจ

วันที่ ๒๓ แต่เข้าฝนตกประปรายอยู่เสมอ ๓ โมง ก็ออกไปทั้งฝน
ถ้ำรูปทั้งฝน ไปตามถนนบนฝั่งนำขึ้นบนขึ้นไปข้างเหนือผ่านวัดเล็ก ๆ
ทำด้วยแลงและที่ว่าการซึ่งยังไม่แล้ว เลี้ยวเข้าประตูน้ำอ้อยทิศ
ตะวันตก หน้าประตู เป็นทางลัดลงไปจากฝั่งจนถึงท้องคุ้ง แล้วจึง
ขึ้นเมือง ๆ ตั้งอยู่ในที่ค่อนน้ำไม่ท่วม เลี้ยวไปตามทางริมกำแพง
ซึ่งเขาว่าได้ศึกแล้วรอบ เมืองนี้ไม่ได้ทำเป็นเหลี่ยม โอนไปตามรูป
แม่น้ำ ประมาณว่าค้ำเหนือค้ำใต้ ๕๐ เส้น ด้านสกัดทิศใต้ ๓๒ เส้น
สกัดข้างเหนือ ๑๖ เส้นรูปสอบ ใช้ปูนดินเป็นเชิงเนิน คีตกิ่งท้องคุ้งข้างนอก
สูงมาก กำแพงก่อด้วยแลงโอบล้อมเป็นรูปเสมาหยักแต่ใหญ่ คออัน
เหลออ้อยน้อย ความประคองน้ำจะเป็นข้อมทุกแห่ง แต่ที่ใดเห็น ๓ ประตู
คือประตูอ้อย ประตูบ้านโนน ประตูค้ำนี้ ประตูหลังยังคงมีข้อม
ก่อด้วยแลงปรากฏข้อมนั้นเป็นลิ่มแลอยู่ปากคุ้งข้างนอก ตรวจว่าจะชัก
เข้ามาค้ำกำแพงอย่างเมืองนครศรีธรรมราช หรืออินเคียก็ไม่มีร่องรอย
แต่เป็นเมืองอย่างมั่นคงค้ำว่านครศรีธรรมราชและนครราชสีมาที่สำคัญ
คงอยู่ฝ่ายเหนือ ซึ่งเป็นที่ตั้งวัดใหญ่ที่ตกลงกันเรียกว่าวัดพระแก้ว
อยู่ข้างเหนือวังอยู่ใต้ใกล้กัน วัดนี้มีกำแพงแลงทั้งก่อนค้ำมีทับหลัง
สูงสัก ๒ ศอกเศษ ไม่ใช่สร้างคราวเดียวกัน ไปเข้าทางช่องกลาง ๆ

บ้านของวัด สิ่งก่อสร้างภายในเป็นแสงเป็นพันเห็นจะซ่อมแซมด้วยอิฐ
 ภายหลัง ห่อหมกั้นเป็นฐานทักษิณอันเคียวยาว จะเป็นพระเจดีย์เหลี่ยม
 หรือพระปรางค์อยู่ท้าย กลางเป็นมณฑป ตอนข้างหน้าเป็นวิหารใหญ่
 ลักษณะเดียวกันกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่กรุงเก่า เห็นจะเอาอย่างไร
 จากนี้ เหมือนกันกับหมู่พุทธปรางค์ (กรุงเทพฯ) เอาอย่างไรจาก
 วัดพระศรีสรรเพชญ์ ต่อมาในระยะกันถึงวิหารใหญ่พระเจดีย์กลมล้อม
 ฟางอยู่หลังวิหารอีกหน่อยหนึ่ง ห่อหมกั้นเห็นจะเป็นชั้นลังกา แต่พระ
 เจดีย์นั้นทำงานมาก ชั้นล่างเป็นซุ้มคูหาอมมีสิ่งที่ยืนในคูหา ถัดขึ้นไป
 อีกชั้น ๑ เป็นคูหาไว้พระพุทธรูปขนาดเดียวกับพระโยโรโยโค ซึ่งเชิญ
 มาไว้ในวัดพระแก้ว แต่คณะยังไม่ได้ว่าจะเป็นท่าต่าง ๆ หรือไม่
 ถัดขึ้นไปจึงถึงองค์พระเจดีย์บัวคว่ำบัวหงายที่รับปากระฆังเป็นบัวหลังเขย
 สลักกลีบกันงามเข้าที่มาก บัลลังก์มีซุ้มยื่นออกมา ๔ ทิศ ไว้พระ
 ๔ ปาง ไม่เห็นมีเสารับยอดซึ่งกรมหลวงนริศรังสัยว่าจะเป็นทวย ถัดขึ้นไป
 ไปปล้องโฉนดแต่ยอดค้วน ประมาณว่าจะสูงราว ๑๕ วา ตอนนั้นไปเป็น
 วิหารโถงมีกำแพงแก้ว กำแพงก่อด้วยแสงแต่ขยับขึ้นเป็นรูปรามเกียรติ์
 ทำให้เห็นชัดได้ว่าเครื่องแต่งตัวอย่างโบราณนั้นไม่ได้นุ่งผ้าแน่ แล้วสวม
 กางเกง ๒ ชั้น ๆ หนึ่งยาวหุ้มแข้งชั้นนอกเงินเพียงเข้า แล้วคาดผ้า
 ปลอบชายยาวลงมาทั้งสองชาย จึงสวมเสื้ออย่างน้อยซึ่งมีชายเสื้อทับ
 ผ้าคาด แล้วสวมเสื้อแขนสั้นทวยอีกชั้น ๑ ในระหว่างชายเสื้อกับเสื้อ
 แขนสั้นคาดเข็มขัด แต่หมวกจะเป็นอย่างไรพิจารณาไม่เห็นชัดเพราะ
 สำรุดมากเวลาไม่พอ ผู้หญิงก็ดูเหมือนระนุ่นผ้า ๒ ผืนคล้ายเทวรูปแต่ยัง

เห็นไม้ซีก ในวิหารโถงนี้มีพระนอนแล้วมีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่
 ที่ฐานซอกซ็วรอบ ที่หน้าจะทานและที่ขลังก็พระเจดีย์เล็ก ๆ นี้ทำเป็น
 ซุ้มพระพุทธรูปเล็ก ๆ เรียงติดกันไปรอบ มีผู้ไปสร้างพระองค์ใหญ่
 นั่งอยู่ข้างหลังพระนอนหน้าพระเจดีย์เดิมขึ้นอีก ๒ องค์ เห็นซีกว่าคงจะ
 เกิมภายหลังเพราะเขี่ยคเสียดกันมาก รูปพรรณก็เลวทราม วิหารโถงนี้
 คล้ายกันกับที่ท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่าขึ้นอีก ในระหว่างพระ
 เจดีย์และวิหารโถงนี้มีมณฑปค้ำพระพุทธรูปใหญ่ ๆ อยู่ ๓ มณฑป แต่
 ไม่ใช่แนวเดียวกันกลางถ้ำลงไปหน่อยหนึ่ง ข้างที่จะสร้างแทรกเดิมขึ้น
 พันจากหมู่วิหารโถงนี้เป็นวิหารใหญ่อีกห่อหมกหนึ่ง มีพระระเบียงล้อมรอบ
 พระหน้าคาชะนิตหนึ่งซึ่งรู้จักอยู่ และมีที่วัดเขี่ยจมนบพิตรหลายองค์นั้น
 เกิมไม่ได้กล่าวกันว่าเป็นพระเมื่องกำแพง ยัดนั้นรู้จักกันแล้วว่าพระหน้า
 คาชะนั้นเป็นพระเมื่องกำแพง ถัดนั้นไปมีอีกห่อหมกหนึ่งมีกำแพงคั้น
 เขาเรียกต่างชื่อไปว่าเป็นวัดช้างเผือก แต่เห็นจะไม่ใช่เพราะไม่มีถนน
 คั้นข้างตรอกโตรมมากไม่ได้ไปคุดถึงที่ ส่วนข้างด้านหน้าหมัดนั้นเขา
 ก็เรียกเป็นวัดค้อนข้างหาก เพราะห้อยออกไปมีวิหารใหญ่มีพระปรากฏ
 แต่ที่จริงเห็นจะเป็นวัดเขี่ยกันทั้งนั้น เจ้าแผ่นดินวงศ์หนึ่งหรือคนหนึ่ง
 ก็สร้างเติม ๆ ออกไป เป็นวัดยาวเลื้อย เหมือนอย่าง วัดหน้าพระธาตุ
 เมืองลพบุรีที่มีพระเจดีย์และวิหารเล็ก ๆ รายข้าง ๆ อีกมาก แต่พังเสีย
 หมก ซื่อวัดนี้ไม่ปรากฏ ถ้าจะเรียกตามลพบุรีก็เป็นวัดหน้าพระธาตุ ถ้า
 จะเรียกตามกรุงเก่าก็เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งขอมริบว่าจะเรียกวัด
 พระแก้วก็ได้ นั้น เพราะเหตุที่มีในตำนานว่าพระแก้วได้เคยมาอยู่เมืองน

ถ้าหากว่าไค้มาอยู่คงจะไม่ไค้ยู่วักอื่น คงยู่วักกันเป็นแน่ ออกจากวัก
 ไปที่หลักเมือง ซึ่งยู่ย่มทำยู่วักยู่ในระหว่างวักกับวัง แล้วไปที่วัง ๆ
 นี้มีแนวเชิงเทินดินต่ำ ๆ รอย ไม่เห็นมีกำแพงเหลือเลยเห็นจะไค้
 ระเบียบไค้เช่นเมืองพระม่างักยังไค้ยู่ ยาว ๖ เส้น กว้าง ๕ เส้น ไร่ชาน
 ในระหว่างระเบียบชานนอกพอสมควร พอการพิทักษ์รักษาและบริษัท
 ข้าราชการยู่ชั้นในชคครอบครองระเบียบปากคูข้างในอีกชั้น ๓ มีถนน
 เกรเข้า ๓ ด้าน เว้นด้าน ๑ คูณมีฐานคล้าย ๆ สระแก้วเมืองพิศณุโลก
 ในกลางวังมีสระใหญ่รูปรีสระหนึ่งไม่มีรอยก่อสร้างเลย เห็นจะเป็น
 เรือนไม้ทั้งนั้น เขาปลูกพลับพลาและปราสาทในทั้น มีราษฎรมาประชุม
 ยู่เป็นอันมาก ภรรยาข้าราชการและสตรีในเมืองนี้ทำสำรับมาเลี้ยงหลาย
 สิบสำรับ หน้าพลับพลาทำเป็นรูปเต่ารูปช้างเผือก ไล่จากคิณรูปเสื่อ
 และรูปยู่ที่ต้นไม้วิมพลับพลา เป็นความคิณายอำเภอย่านพรวน
 กระจ่ายทำ ไค้กินของเลี้ยงและถ่ายรูปคนงามเมืองกำแพงเพชร (๑) ซึ่ง
 ไค้สั่งให้เลือกหาไว้ก่อน เขาคักเอาแต่ลูกผู้ดี ความจริงราษฎรที่มานั่ง
 ยู่ทั้งหมู่หน้าคักกว่าก็มี ผู้หญิงเมืองนี้ นัยว่ารูปพรรณสัณฐานคักว่า
 เมืองอื่นในข้างเหนือ คนงามทั้ง ๕ ที่จะมาถ่ายรูปนั้นเขาให้ถือกระเช้า
 หมากรอกอยแจกเลี้ยง คักหวัดยศวรหลวงพิพิธภักย์ อายุ ๑๖ ปี คนนี้รู้จักนั่ง
 ไปสัดถ่ายรูป จึงไค้ถ่ายรูปเฉพาะคนเดียว ยังอีก ๓ คนนั้นชื่อ ประคอง

(๑) เมื่อเต็นถ่ายรูปกันคราวนั้น ถ่ายทั้งแผนที่แต่ผู้คน ไปถ่าย
 ถึงที่เมืองไหนจึงหาคนงามในเมืองนั้นถ่าย ใครได้รับแต่ยู่ทรงถ่ายรูป
 ค่อนามักมีผู้พอใจขอสูดด้วยเหตุนี้

ลูกหลวงพี่ผิงคล้ายเหมือนกัน อายุ ๓๗ ปี วิวลูกพระพล อายุ ๓๘ ปี
 ลูกพระยารามดวงรงค์ อายุ ๓๖ อาหารที่เลี้ยงเป็นกบไข้อย่างเก่า ๆ
 พอกินได้ คักว่าย่านนอกแท้ กลั้มออกจากวังแหว่งดำยรูปที่วัดอีกทีหนึ่ง
 หนึ่งแล้วจึงไปเทวสถานเขาเรียกว่าพระอิศวร แต่ที่แท้เห็นจะเป็นสถาน
 เกี้ยวรวมกัน ลักษณะศาลพระกาฬเมืองพลบุรี คือคงจะเป็นปรางค์
 แล้วมีเทวสถานต่อข้างหน้าอยู่ในฐานชุกชีอันเดียวกัน ที่นี้ซึ่งคน
 เขตรมณได้มาลักรูปพระอิศวรที่อยู่ที่ (พระที่นั่ง) พุทโธศวรรูปเดียวกันนี้ไป
 ตามกลั้มมาได้ ยังคงเหลืออยู่ยี่คน แต่พระธมาแลพระนารายณ์ซึ่งเอา
 ศักรียะไปเสียแล้ว และเทวรูปเล็กน้อย ผสมกันกันกับพระอิศวร
 องค์ใหญ่นั้นได้เห็นช่อกร ๒ ช่อ แต่คนนั้นไปเสียแล้ว ที่เขายังก็อยู่
 ก็มี ช่อกรรายทั่วไปในเมือง มีวัดอื่นที่ข้อม ๆ ลงไปอีก กลั้มย้าย ๓ โมง
 เวลายืนพายจักฝนตกไม่สู้มาก ได้ข่าวว่ารูปที่ส่งไปล้างข้างนอก
 ได้ส่วน ๓ เลี้ยว ๒ ส่วน เห็นจะเป็นก้วยน้ำยาไม่ถูกกันหรือจะชันจะรั่ว
 ประการใดนึกเสียดายเมื่อไรจะได้มาดำยรูปเมืองกำแพงเพชรอีก จึงได้
 จักการโขนเอาห้องอาบน้ำเป็นห้องล้างรูปทูล้างเขาในวันน ประการก็
 ประเทิกมาก ๒ ขามเศษจึงได้หมด ได้รับหนึ่งคืออย่างกอกซ่าเข้ามาด้วย
 วันที่ ๒๔ วันนั้นขึ้นเคียวยกไปโดยทางเคิม จนถึงถนนเลี้ยวประตู
 หน้าอัยย ไม่เลี้ยวตรงไปตามทางข้างทิศตะวันตกแต่โขนเห็นอ พยวัดใหญ่
 ย่างเล็กย้าง อย่างก้วยยี่กำมธอ ๒-๓ วัด แล้วเลี้ยวเข้าประตู
 หนึ่งซึ่งออกไปค้อมอวานน เคียวเลียมตามในกำแพงต่อไป จนถึงทาง
 ที่เคยเลี้ยวเข้าวัดที่เรียกไว้ว่าวัดพระแก้วเมอวานน นั้นเป็นสุดทางที่ไว้ไป

แล้วจึงเก็บเลียบกำแพงนั้นต่อไปอีก ยังเป็นที่ศรัทธาวันตกอยู่นั่นเอง
 มีข้อม ๆ หนึ่งไม่มีชื่อ เป็นข้อม ๓ เหลี่ยมเหมือนอกข้อมอื่น ๆ ฝีมือ
 วิชเยนทร์ โกลบข้อมนี้มีประตูอีกประตูหนึ่ง เรียกว่าประตูเจ้าอิน
 เจ้าทัน ในระยะแค้นไปมีกำแพงที่ยังตั้งอยู่หลายตอน เป็นอันไคร้รู้ว่า
 ก่อแลงเลี่ยมขึ้นเป็นเชิงเทิน หลังเนินดินสูงประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก
 แล้วจึงตั้งฐานเสมาเจาะช่องยื่นใต้เสมา ๆ นั้นคล้ายอย่างอินเคียบ เลี่ยม
 ปลายแท้ไม่หยักมีข้อมมมตะวันตกต่อกับเหนือหมายว่าจะแปลกก็ไม่
 แปลกอันใดเท่ากันถัดไปจึงถึงประตูเขาเรียกชื่อว่าประตูหัวเมือง ประตูนี้
 มกฏราชกุมารคะเนว่าจะประตูไชย แต่เห็นจะไม่ถูก เพราะไม่ใช่
 ตรงข้างเหนือแท้ ที่คะเนนั้นคะเนโดยเห็นมีหอรบ ๒ ข้างประตู เมื่อดัง
 ก้านตะวันตกเริ่มขึ้นเป็นประตูออก ซึ่งยังมีกำแพงอยู่คึกว่าประตูอื่น ๆ
 ถัดไปถึงข้อมซึ่งพระวิเชียรให้ชื่อไว้ว่าข้อมเพชร เพราะเป็นค้ำเหนือ
 เขาถือว่าเป็นข้อมสำคัญ ขึ้นไปดูก็ไม่เห็นแปลกอะไร เป็นข้อม ๓ เหลี่ยม
 ชุกเคียวกับข้อมทั้งปวงนั้น ต่อไปอีกถึงประตูเขาเรียกไว้ว่าสะพาน
 โคม ซึ่งน่าจะเรียกว่าประตูไชย เพราะเป็นทางไปและมากับเมือง
 สุโขทัย ประตูนั้นก็ประตูใหญ่ลักษณะประตูพระเนยคตพบุรี ลงไปลึก
 จึงถึงถนนข้ามคู ปลายถนนข้ามคูเป็นที่ลุ่มลึกใหญ่ มีเกาะอยู่กลาง
 ซึ่งเขายังไม่ได้แปลว่าอะไรนั้น แลเห็นใต้ถันค้ำว่าเป็นข้อมประจำประตู
 อย่างประตูคันแต่ใหญ่กว่า เมื่อไปพ้นข้อมนั้นจึงชนถนน ขุดดินเป็นร่อง
 ๒ ข้างขึ้นพูนเป็นถนนสูง กว้างประมาณ ๘ วาตรงลวเรียกว่าถนน
 พระร่วง ถนนพระร่วงชนิดนี้มีในระหว่างสุโขทัยกับสวรรคโลก เหมือน

ถนนสายนี้ ๆ ไปสโงทัย แต่ซากเป็นทังเป็นตอน เชื้อแนไว้ว่าเป็น
 ถนนพระร่วงจริง เมื่อไปไต่ประมาณสัก ๒๐ เส้นเศษ ย้ายลงเคียวจากถนน
 ไปข้างซ้ายมือ ที่นั่นเขาเป็นหลุมต่ำลงไปจนถึงเขื่อนน้ำเขื่อนโคลน แล้ว
 จึงไปขึ้นเนินสูง ที่สูงนั้นพบเป็นแลงทังสน ที่เขินแลงแลเห็นเป็นแท่ง ๆ
 ก็มี ที่เขินเป็นทรายแดงไปก็มี พอขึ้นที่สูงนั้นหน่อยหนึ่งก็ถึงวัด เป็นวัด
 ใหญ่ ๆ แต่ไม่มีชื่อที่นั่น ทิวเขินวัดตั้งอยู่ในป่าเสียแล้ว วัดเหล่านี้
 ใช้แลงแผ่นยาว ๆ ตั้ง ๒ ศอกเศษ หน้ากว้างคืบเศษหรือศอก ๓ หน้า
 ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ตั้งเรียงกันเป็นระเบียบค้อมรอยแลงเหลี่ยมสลอกมมท้อยหลัง
 เหมือนกันทุก ๆ วัด แต่วัดที่เขาให้ชื่อไว้ว่ากำแพงงามเขินเรียวย้อย
 ถัดกว่าทุกแห่ง ที่จะทำภายหลังวัดอื่น การข้างในจึงไม่มีสลักสำคัญ
 อันใดเห็นระไมแล้ว วัดคันทางที่ไปตั้งไม่มีชื่อ ถัดไปจึงถึงวัดพระนอน
 ซึ่งอยู่ไกล ๆ กัน วัดเหล่านี้มักจะมีวิหารหรืออุโบสถใหญ่อยู่ข้างหน้า
 มีทักษณล่างชั้นหนึ่งแล้วจึงตั้งฐานยัตร์ ลักษณะวัดสัทคัน วิหารเหล่านี้
 ไม่เกิน ๕ ห้อง แต่คงมีชเค็ด้านหน้าอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี
 พนักเขินช่องลูกฟักเสาเป็น ๘ เหลี่ยม คัดแลงเป็น ๘ เหลี่ยมที่เคียว
 ด้านหลังมีชคังทักษณชั้นล่างจนผนัง และเสาใช้แลงอย่างเคียวไม่มี
 อีชูปน ใช้พนโบสถพนวิหารสูง ไม่ต่ำเหมือนอย่างกรุงเก่า เหตุที่เขา
 รวยแลง แต่หลังคาเรหาตัวอย่างให้เห็นว่าเป็นอย่างไรไม่มีสลักหลังเคียว
 ถัดโบสถ์หรือวิหารนี้ไป จึงมักอันกลางต่าง ๆ กันชั้นหลังก็ยกไปต่าง ๆ
 กัน ข้างที่มีแค่ ๒ ชั้น

จะว่าทิววัดพระนอนนี้ วิหารหน้าใหญ่มาก แต่โตรมไม่มีอะไร
 อีศักรวย ในทักษณชั้นล่างตั้งสิงที่เขินเห็นจะมากคู้ แต่เคียวนี้เหลือ

๒ ตัวขึ้นกลางเป็นวิหาร ๕ ห้อง ถัดกันไว้ข้างหน้า ๒ ห้องข้างหลัง ๒ ห้อง เหมือนวิหารพระศาสดาวัคยวรรณีวงศ์และวิหารพระอัฐารศวกัสสะเรศ แต่ใหญ่มาก เสาใช้แดงท่อนเคียวเป็นเสา ๔ เหลี่ยมสูงใหญ่ ห้องข้างหน้า มีพระนอน ห้องข้างหลังมีพระนั่ง ๒ องค์ ขึ้นหลังเป็นพระเจดีย์ฐาน ๘ เหลี่ยม ระฆังกลมรูปแจ่มมาก เกือบจะสู้พระเจดีย์กลางถนน เมืองอย่างนี้ก็ได้ ยังกี่ไม่ชวคเขอินโต เหตุด้วยพบเป็นแดงแข็งไม้คงทำราก ชั่วแต่ยกหักแต่ที่เหลือน้อยยักยืนสูงกว่า ๑๕ วา ที่หน้าพระเจดีย์นี้มีทิวเขา เป็นศาลาหลังคา ๒ ตอน ลักษณะเดียวกับที่ถลกระหม่อมไปสร้างไว้ในที่ต่าง ๆ ต่อไปข้างหลังมีฐานโพธิ์และมีวิหารธะโรอีก หลังหนึ่งชำรุดมากดูไม่ออก เป็นวัดใหญ่มาก แต่จะเรียกว่าวัคยพระนอนก็ควร เพราะมีพระนอนเป็นสำคัญ

แต่วัดนี้ไม่มีกำแพงวัดอีกหลายวัด อยู่ซิด ๆ กันอย่างวัดกรุงเก่า แต่ไม่มีเวลาจะแวะ ทางที่ไปเป็นป่าไม้พลวงเป็นพื้นโปร่ง ๆ เมื่อพ้นวัดกำแพงงาม จึงถึงวัดเขาคงชื่อไว้ว่าวัคยพระอิน มีสะพานข้ามคู เสาล้วนแต่ศิลาแดงทั้งนั้น วิหารใหญ่ก้านหน้าระโตกว่าวัคยศักดิ์นี้ แต่ไม่มีอะไรหลงเหลือเลย นอกจากพระเศียรพระเล็ก ๆ น้อย ๆ ขึ้นกลางเห็นจะเป็นวิหารออกจตุรมุข แต่สูงใหญ่เหลือเกิน มุขหน้าเป็นพระเกี้ยว มุขหลังเป็นพระอิน มุขซ้ายเป็นพระนอน มุขขวาเป็นพระนั่ง ที่มุขบนเป็นรูปนารายณ์ชัศตราใหญ่มาก จะรับหลังคาอย่างไรน่าคิด แต่พระเหล่านี้เป็นพระบนด้วยปูน ใครจะมาซ่อมมาทำเพิ่มเติมอย่างไรภายหลัง แต่รูปพระนลัฐานคงเป็นพระกำแพง ไม่ใช่ช่างเมืองอื่นมาทำ พระอิน

นั้นชนาภพระโลกนาถวิคพระเชตพนแต่ประเปรี้ยวกว่า เห็นว่าให้ชื่อไว้ว่าวิคพระยนั้นไม่เข้าเค้า จึงเปลี่ยนให้เรียกวิคพระเชตพนไปพลางกว่าจะมีชื่ออื่นดีกว่า เหตุด้วยเมืองสุโขทัยมีวิคเชตพน บางทีเขาจะตั้งชื่อซ้ำกันบ้าง ก่อนนั้นไปจึงตั้งวิคใหญ่ ซึ่งมีวิหารอย่างเดียวกัน กลางเป็นรูปไม้สิบสอง จะเป็นเจดีย์หรือปราสาทหินโตพึงเสียหรือไม่แล้ว คำนหลังก็เป็นวิหารใหญ่อีกหลังหนึ่ง ในลานวัดนั้นเต็มไปด้วยพระเจดีย์ที่เป็นฐานเดียวกันหลาย ๆ องค์อย่างองค์เดียวกันบ้าง ลักษณะเดียวกับวิคหน้าพระธาตุลพบุรีและวิคพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช จะเป็นวัดอื่นนอกจากวัดหน้าพระธาตุไม่ได้เลย วัดนี้ศิวิบริดมากกว่าวัดอื่น ชุ่มประตุใหญ่น้อยก็ยังมี ข้างหน้าวัดมีสระ ๕ เหลี่ยมกว้างยาวลึกประมาณสัก ๕ วา ซากลงไปในแสงเหมือนอ่างศิลา ไม่มีรอยก้อเลย มีห้องฝาแฝดกันสำหรับพระทรงน้ำ คงจะใช้โพงคันซึ่ง น้ำในนั้นมีบริบริดใช้ ไค้อยู่จนบัดนี้ เมื่อเห็นวัดนี้เข้าแล้ว เป็นการจำขึ้นที่ระยนั้น รัยรองว่าวัดในเมืองจะเป็นวัดพระแก้วไม่ได้เลย ถ้าพระแก้วไค้อยู่ในเมืองนี้คงจะอยู่วัดนี้ ใช่แต่ละเพราะว่าวัดใหญ่ เกี่ยวกับกาลเวลาเสียด้วย เป็นอันลงสันนิษฐานไค้ในเรื่องเมืองกำแพงเพชรนี้คงที่จะว่าต่อไป

เมืองกำแพงเพชรนี้เดิมตั้งอยู่ห่างฝั่งน้ำทุกวันนี้ประมาณ ๓๐๐ เส้น น่าจะมีลำน้ำมาที่ชายเนินแสง ซึ่งไค้กล่าวไว้ว่าเป็นที่ลุ่มนั้นหรือที่อนตลอดจนถึงเวลาพระร่วงเป็นใหญ่ในเมืองสวรรคโลก เป็นเวลาร่วมกัน ก็ยังมีรายลงมาจกเขียงราย ตั้งเขียงใหม่เป็นเมืองหลวง พวกเจ้านาย

ในเมืองสวรรค์โลกกล่าวสวรรค์โลกหล่อแหลมหนัก จึงคิดอ่านตั้งสัใจทัย
 ขึ้นเมืองหลวงชนอำเมืองหนึ่ง สวรรค์โลกให้ลัดเธอไปอยู่เป็นที่พำหน้า
 ข้างฝ่ายแม่น้ำน้อยนั้น จะขึ้นทวยแม่มาเปลี่ยนไปก็ตามหรือเมืองเดิม
 คงอยู่ห่างนักตาม พระร่วงหรือองค์พระร่วงเห็นว่าควรจะเลือกเมือง
 ลงมาตั้งรมน้ำให้ชนแม่น้ำนั้น จึงมาสร้างกำแพงขึ้นใหม่ ให้ชื่อเมือง
 กำแพงเพชรท่าทางหลวงเจริญไปสวรรค์โลกสายหนึ่ง มากำแพงเพชร
 สายหนึ่ง เพื่อจะให้เวรทัชชชยรัตน์ได้สะดวก เมืองเห็นคงเป็น ๓ พระ
 นรทางเกียรในระหว่างกำแพงเพชรไปเมืองชัยอนันต์ ๒ คืน ทวยเหตุฉะนั้น
 เจ้าสุวรรณเมืองกำแพงเพชรจะย้ายเขามาอยู่ในกำแพง ได้สร้างวัด
 ใหญ่ขึ้นแต่ตัววัดเดียว เมืององค์อื่น จะสร้างก็สร้างเติมต่อ ๆ ไป จึงไม่มี
 วัดใหญ่ในกำแพงเมือง วัดในกำแพงชั้นทางที่มีพระเจดีย์ ซึ่งมฤคธรรมา
 กมารสมมติให้เขียนวิคัมมหาธาตุ ถ้าจะเทียบก็วัดข้างนอกเมืองเล็กนัก
 เป็นไม่ได้ วัดพระแก้วนั้นเวลาพระแก้วยังไม่ได้ ทวยเหตุที่พระแก้ว
 จะตกมาอยู่กำแพงเพชรคงจะมาก่อน สร้างกำแพงเมืองกำแพงเพชร
 ทุกวันนี้ทวย ถ้ามาอยู่ภายหลัง คงจะไม่อยู่เมืองกำแพงเพชรคงจะไป
 อยู่สัใจทัย เมืองชั้นกำแพงเพชร ไม่เกิน ๖๐๐ ปี แต่เมืองโบราณภายใน
 ไม่ภายหลังพระร่วง ถ้าหากว่าได้ค้นคว้าค้นจริง ๆ คงจะพบลำน้าเขียน
 พยเชิงพื้นเมืองเก่า เดียวนี้พวกที่ค้นหลงว่าเมืองเก่านี้เป็นวัดนอกเมือง
 จึงมามีวัดลำแค้ในกำแพง ถ้าเป็นนอกเมืองแล้วจะไปสร้างวัดนอกเติม
 ไปเช่นนั้นก็ไหนได้ ถ้าขยับคหันไปค้นนอกเมือง ซึ่งเป็นเมืองโบราณ
 นั้นคงจะไต่ระไต่อกมาก วันนี้อยู่ข้างจะสนุก แต่เวลาไม่พอเลย หยุด
 แต่ชั้วกันเข้าที่ป่าดงวิคัมมหาธาตุคู่เดียวยังกลั้มมาถึงเกือบย่ำ ๕ โมง

วันค้าล้างรูป และมีละคอนของมารดาหลวงพิพิธอภัย เล่นเครื่อง
ไชยเชษฐ กวมคำร้องเชื่อว่าระเก่าแท้ ไม่มีโชคชนมาถง ที่แท้ โชค
เสียขบวขบเขินมาก คือนายโรงแต่งทัวเป็นละคอนแต่เสื่อผ้าขาวไม่ขก
สะพายแพรอย่างเจ้าพระยามหินทร อัดล็กคอกใหญ่ลอยเลื่อม คอกละ
๓ อัน นายโรงนี้แก่มากแก้มล็กเหมือนช้อนหอย นางใส่เสื่อแพรหรือ
เสื่อขาวห่มแพรสะไบเฉียงสวมนวมและตาข นุ่งผ้าไหมเลียน นางแมว
นั้นแต่งทัวหรือใส่เสื่อผู้หญิงอย่างใหม่เกี้ยวขอข้างหลัง มีความเสียใจ
ที่คืบไปหน้อยหน่ง ตั้งแต่ขึ้นเฮวลงมาจนกันเกี้ยวขอไม่ได้ต้องจำอยู่
เฉย ๆ และกาวที่สวมนวมก็ปลากปลงเอียงอยู่ข้างหนึ่งทัว วิเศษชน
ที่ห่มล้ารด คาคเอวกับแพรอกชันหนึ่งสวมกระบังหน้า นารายณิเบศร
สวมเสื่ออย่างใหม่แขนพองสะพายแพร ท้าวสิงห์สวมเสื่อขาวสะพาย
แพร หน้าโชนเป็นหน้าเขี้ยวสวมชฎากอกลำโพง ลูกค่นนั้นไม่กคน
แต่อายุตั้งแต่ ๒๐ ลงมาหา ๑๕ ปี ร้องเป็นทำนองละคอนโนเห็นจะเป็น
ทัวขบเล่นพระราชนิพนธ์ ทหมายว่าละคอนในคองต้องร้องละคอนในทงสน
ถามเจ้าของทัวว่าทงานกันกลางวันครึ่งวันกลางคืนครึ่งคืนเป็นเงิน ๔๐
ไท้เล่นนอยทกขบมิใช่เล่นนอยเสมอ แต่ขบเล่นเป็นละคอนไม่ใช่ขบ
วันที่ ๒๕ วันนคืนสายเพราะวานนอยข้างจะฟกซ้ำ ๔ โมงจึงได้
ลงเรือเทลองข้ามฟากไปฝั่งตะวันตก ยังไม่ชินทัวทพระขาดเลยไป
คลองสวนหมาก ต้องขบไปไกลล้อยหน้อย ในคลองนั้นน้ำไหลเชี่ยว
แต่น้ำใสเพราะเป็นลำห้วย มีคลองแยกข้างขวามือแต่คันทางที่จะเข้าไป
เรียกว่าแม่พล้อ ถ้าไปตามลำคลอง ๓ วันจึงถึงข่าไม้ แต่มีหล็กทอมาก

เขาขึ้นเคียวไปทางวันเคียวถึง ย่าไม้พระเจ้าไผ่กระเทวียงในบังคับอังกฤษ
 เป็นคนทำ เมียเป็นไทยชื่ออ้าแดงทองน้อย เป็นบุตรผู้ใหญ่บ้านวันและ
 อ้าแดงไทย ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตึกในนั้น ไปขึ้นถ่ายรูปที่หน้าบ้าน
 ๒ บ้านนี้ แล้วจึงกลับออกมาจอดกึ่งกลางวันที่หาดกลางน้ำ คลอง
 สวนหมากันตามลัทธิเก่าถือกันว่าเป็นที่ร้ายนัก จะขึ้นล่องต้องเม็นหน้า
 ไปเสียข้างฝั่งตะวันออก เพียงแต่แลตึกก็ขี้ใจ ความจริงนั้นเห็นที่มีใช้
 ชุมจริง เพราะเป็นน้ำลงมาแต่ห้วยในป่าไม้ แต่เงินไม่เป็นเครื่องห้าม
 กันให้ผู้ใดกลัวความตายได้ แสงพอกกระเทวียงซึ่งเรียกว่าพญาค่าพิ
 พระไผ่มาทำป่าไม้ ราษฎรซึ่งอยู่ปากตะวันออกก็พลอยข้ามไปหากินมี
 บ้านเรือนคนมากขึ้น ความกลัวเกรงก็เสื่อมไป กินเข้าแล้วล่องลงมา
 ขึ้นที่วัดพระธาตุ ซึ่งแต่เดิมเป็นพระเจดีย์อย่างเดียวกับที่วัดพระธาตุ
 ใหญ่องค์ ๓ ย่อม ๒ องค์ พญาค่าพิสร้างรวม ๓ องค์เป็นองค์เดียวแปลงรูป
 เป็นพระเจดีย์มอญ แต่ยังไม่แล้วเสร็จพญาค่าตาย พระไผ่จึงได้มา
 ปฏิสังขรณ์ต่อ ไท่ยกฉัตรยอดซึ่งทำมาแต่เมืองมรแห่งฝั่งแล้ว แต่ฐาน
 ซุกซิงดังยังไม่รอบ พระเจดีย์นี้ทาสีเหลืองมีลายปูนขาว แลดูใน
 แม่น้ำงามดี มีพระครุอยู่ในวัดเป็นเจ้าคณะรองรูปหนึ่ง พระครูเจ้าคณะ
 แขวงอำเภอพรานกระต่ายอยู่อีกพวกหนึ่ง เป็น ๒ พวกออกจะลอบกัน
 มีโรงเรียนอยู่ในหมื่นภูมิจึงมีราษฎรมาหาเป็นอันมาก

พระเจดีย์ ๓ องค์นี้ นายฉิมมหาทเล็กหลานพระยาประธานนครไทรโย
 ซึ่งเป็นนายอำเภออยู่ในมณฑลนครไชยศรีช่วยลาออกรักษาศักดิ์ ไปได้
 ทำนานและพระพิมพ์มาให้ว่ามีกษัตริย์องค์หนึ่งทรงนามพระยาจักรีธรรมมา

โคกกราช ระเบียบพระพทธศาสนา จึงไปเชิญพระอาคมาแต่ลังกา
 สร้างเรขัยบรรพไวในแควนชายังและนำมเป็นจำนวนพระเรขัย ๘๕,๐๐๐
 พระฤษจึงได้สร้างพระพิมพ์พชนถวายพระยาศรีธรรมมาโคกกราชเป็นขอการะ
 จึงได้บรรพพระอาคและพระพิมพ์ไวในพระเรขัยแต่นั้นมา เหตุที่พระพ
 พระพิมพ์กำแพงเพชร ชนนวามะอรรภา เอกศกจุลศักราช ๑๒๓๑ สมเด็จ
 พระพุทธมาราย (โต) วัตระฆังจีนมาเยี่ยมญาติที่เมืองกำแพงเพชร ได้ชาน
 แผ่นศิลาจารึกอักษรไทยโบราณ มีอยู่ที่วัดเสด็จได้ความว่า มีพระเรขัย
 โบราณบรรพพระบรมธาตุอยู่ข้างฝั่งตะวันตกตรงหน้าเมืองขาม จึงได้
 ค้นควากันจนพบพระเรขัย ๓ องค์ ชาววัดทั้ง ๓ องค์ เมื่อพญากำ
 ขอสร้างรวมเป็นองค์เดียว วัตรพระเรขัยลงจึงได้พบพระพิมพ์กับได้
 ลานเงินจารึกอักษรขอมเป็นคำนานสร้างพระพิมพ์และวิชัยชา นายชิต
 ได้คัดคำนานและวิชัยชามาให้ด้วย ของถวายในเมืองกำแพงนี้ ก็มี
 พระพิมพ์เป็นพัน ได้คัดคำนานติดท้ายหนังสือไว้ด้วย

เมืองกำแพงเพชร

วันที่ ๒๕ สิงหาคม วันโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิต มหาคเล็กเวรเทศ หลานพระยาประทาน
 นครไไทยจางวางเมืองอุทัยธานี เติมได้รัชราชการในกระทรวงมหาดไทย
 เป็นตำแหน่งนายอำเภอ ชัยมณฑลนครไชยศรี ข้าพระพุทธเจ้าช่วยเก็บ
 ทูลเกล้า จึงกราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการ ชนมารักษา
 คิวอยู่บ้านภรรยาที่เมืองกำแพงเพชร ข้าพระพุทธเจ้า ได้สยเสาะหา

พระพิมพ์ของโยวาท ซึ่งมีผู้ขุดค้นได้ในเมืองกำแพงเพชรนี้ ได้ไว้หลายอย่างพร้อมพิมพ์แบบทำพระ ๓ แบบ ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายข้าพระพุทธเจ้า ได้สืบตามผู้เฒ่าผู้แก่ถึงตำนานพระพิมพ์เหล่านั้น อันเป็นที่เชื่อกันในแขวงเมืองกำแพงเพชรสืบมาแต่ก่อน ได้ความว่า พระพิมพ์เมืองกำแพงเพชรนี้ มีมหาชนเป็นอันมากนิยมนับถือบูชา มาช้านาน ว่ามีคุณานิสงส์แก่ผู้สักการบูชาในปัจจุบัน หรือมีอนุภาพ ทำให้สำเร็จผลความปรารถนา แห่งผู้สักการบูชาด้วยอเนกประการ

สันฐานของพระพุทธรูปพิมพ์นี้ ตามที่ผู้ได้พบเห็นแล้วมี ๓ อย่าง คือ พระลลิต (ที่เรียกว่าพระเคียว) อย่าง ๑ พระยืน ๑ พระนั่งสมาธิอย่าง ๑

วัดที่ทำเป็นองค์พระต่างกันเป็น ๔ อย่าง คือ - คีบก (หรือตะกั่ว) อย่าง ๑ ว่านอย่าง ๑ เกสรอย่าง ๑ ดินอย่าง ๑ พระพิมพ์นี้ ครั้งแรกที่มหาชนจะได้พบเห็นนั้น ได้ในเจดีย์วัดพระธาตุฝั่งตะวันตกเป็นเดิม

และการที่สร้างพระพิมพ์ขึ้นนี้ ตามสามัญนิยมว่า ฌกาด ครั้งเมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จถึงชั้นฉวีนิพานแล้ว มีพระบรมกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระยาศรีธรรมมาโคกราช เป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ทรงมหิทธิเดชานุภาพแผ่ไปในทิศทุกทิศตลอดถึงทวีปลังกา ทรงอนุสรคำนึงในการสถาปนาปฐมภพพระพุทธศาสนา เพื่อให้แผ่ไพศาลยิ่งขึ้นจึงเสด็จสู่ลังกาทวยรวบรวมพระบรมธาตุ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า นำมาสร้างเจดีย์บรรจุไว้ ในคำกล่าว ว่า แคร่น้ำขิงและน้ำขมเป็นต้น เป็นจำนวนพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์

ครั้งนั้นพระฤๅษีจึงได้กระทำพิธีสร้างพระพิมพ์เหล่านี้ถวายแก่พระยาศรั
จรรมาโคกกราช เป็นการอุปการในพระพุทธศาสนา

ครั้งแรกที่ได้พบพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุและพระพิมพ์เหล่านี้
เต็มณพระภาเขกสถ รุสคักวาช ๒๓๑๓ (นับโดยลำดับขมาถงคกน
ไต้ ๕๗๒) สมเด็จพระพุทธมหาราช (โต) วัชรเมธง กรงเทพฯ ชน
มาเยนณญาคณนองก้าแพงเพ็ชรน ไต้ฮ้านแผ่นคิลาจาวักอักษรไทย
โยราณที่ประกษฐานอนุ่นพระอโยสถวัดเศกจ์ไต้ค้วมว่า มีเจดีย์
โยราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่ณั้ง ๓๒วันตคตรงหน้าเมองเก้าข้าม ๓
องค้ ๓๒วันนั้นพระยาค้าแพง (น้อย) ผู้ว่าราชการเมอง ไต้จัดการ
คั่นคว้าพรวักและเจดีย์สมคคมอักษรในแผ่นคิลา ๓๒วันร้องขอกยญ
ราชฐรช่วยกันแผ้วถางและปฏิสังขรณชน เจดีย์ทคคนพบเต็มมี ๓
องค้ ๆ ไต้ญซ่งบรรจุพระบรมธาตุอยู่คกลางข้วคข่างทง ๓ องค้

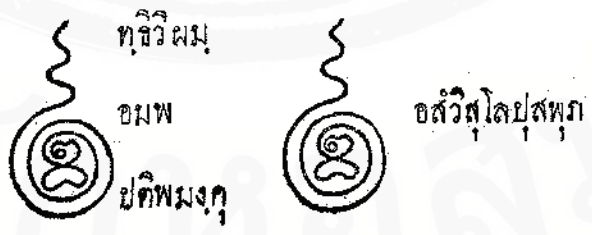
ภายหลังพระยาค้าแพง (น้อย) เป็นผู้ว่าราชการเมอง แขวงพช
กะเหรียง (ที่ราษฎรเรียกกว่าพญาตระก้า) ได้ขออนุญาตรอพระเจดีย์สาม
องค้คนทำใหม่รวมเป็นองค้เดียว

ขณะทอพระเจดีย์ ๓ องค้คนนี้ ได้พบศรพระพุทธรูปพิมพ์ และลาน
เงินจารึกอักษรขอมกล่าวค่านานการสร้างพระพิมพ์ และลักษณะการสัก
การบูชาด้วยประการต่าง ๆ พระพิมพ์ชนิดนี้มีอยู่คคนไต้ ๓๒เมอง
สรวคบุรีครงทง แต่ทามีแผ่นลานเงินไม่ แผ่นลานเงินค่านาน
กล่าวว่ามีเฉพาะแต่ในพระเจดีย์วัดพระธาตุผ้งนั้ง ๓๒วันตคแห่งเดียว
มีสำเนาผู้เขียนไว้คงนี้

“ตำนาน”

ตำบลเมืองพิศณุโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองพิไชยสงคราม
เมืองพิทิว เมืองสุพรรณว้ายังมีฤๅษี ๑๑ คน ฤๅษีเป็นใหญ่ ๓ คน ๆ
หนึ่ง ฤๅษีพิลาโดยคนหนึ่ง ฤๅษีทาไฟคนหนึ่ง ฤๅษีทางวัดคนหนึ่ง
เป็นประธานแก่ฤๅษีทั้งหลาย จึงปรึกษากันว่า เราท่านทั้งนี้จะเอา
อินทไคให้แก่พระยาศรีธรรมมาโคกवास ฤๅษีทั้ง ๓ จึงว่าแก่ฤๅษีทั้งปวง
ว่า เราจะทำด้วยฤๅษี ทำด้วยเครื่องประคิษฐานเงินทองไว้ฉะนี้
ผลของพระองค์จึงทำเป็นเมฆพัตร อุตุมพรเป็นมฤตยพิศม์อายุวิคมนตรี
พระฤๅษีประคิษฐานไว้ ในถ้ำเหวใหญ่นี้ฮย เป็นสถานภาพแก่มนุษย์
ทั้งหลาย สมณะศัพรหมณาจารย์เจ้าไปถ้วน ๕๐๐๐ พรรษา พระฤๅษี
องค์หนึ่งจึงว่าแก่ฤๅษีทั้งปวงว่า ท่านจงไปเอาถ้วนทั้งหลาย อันมี
ฤๅษีเอามาให้ได้สัก ๑๐๐๐ เก็บเอาเถสรไม้อันวิเศษ ที่มีกฤๅษณา
เป็นอาทิให้ได้ ๑๐๐๐ ครั้นเสร็จแล้ว ฤๅษีจึงขวรวงเทวดาทังปวง
ให้ช่วยกันขยดยา ทำเป็นพระพิมพ์ไว้สถานหนึ่ง ทำเป็นเมฆพัตร
สถานหนึ่ง ฤๅษีทั้ง ๓ องค์นั้นจึงบังคับฤๅษีทั้งปวง ให้เอว่นทำ
เป็นผงเป็นกัณประคิษฐานด้วยมนต์คาถาทังปวงให้ประสิทธิทุกอัน จึง
ให้ฤๅษีทั้งนั้นเอาเถสรและว่น มาประสมกันคิเป็นพระ ให้ประสิทธิแล้ว
ด้วยเนาวะทรคุณประคิษฐานไว้ข้นเจคัยอันหนึ่ง ถ้าผู้ใดให้ถวายพระพร
แล้ว จึงเอาไว้ใช้ตามสถานภาพเด็ก ให้ระลึกถึงคุณพระฤๅษีที่ทำไว้
นั้นเด็ก ฤๅษีไว้ฮยเททังนี้

แม้อันตรายสักเท่าไรก็ดี ให้มีมนต์พระใสศรัทธาอันตรายทั้งปวง
 หายสิ้นแล ถ้าจะเข้าการณรงค์สงคราม ให้เอาพระใส่น้ำมันหอมเข้า
 ด้วยเนาวะหระคุณแล้วเอาใส่ผมสักคัสติหรือความปรารถนา ถ้าผู้ใดจะ
 ประสิทธิ์แก่หอกลางคัสตราวุธทั้งปวง เอาพระสร้งน้ำมันหอมแล้วเสก
 ด้วย อธิษั โสภณวาทิ เสก ๓ ที ๗ ทีแล้วใส่ขันสำริดพียฐานตามความ
 ปรารถนาเถิด ถ้าผู้ใดจะใคร่มาตุคามเอาพระสร้งน้ำมันหอมใส่ใบพลู
 ทาประสิทธิ์แก่คนทั้งหลาย ถ้าจะส่งเราให้คนกลัวเกรงเอาใส่น้ำมัน
 หอมหงษ์ผงเสกด้วยเนาวะหระคุณ ๗ ที ถ้าจะค้าขายก็ดี มีที่ไปทางบก
 ทางเรือก็ดี ให้มีสักการด้วยพวงแล้วเอาพระสร้งนำหอมเสกด้วย
 พระพุทธคุณ อธิษั โสภณวาทิ เสก ๗ ที ประสิทธิ์แก่คนทั้งหลายแล
 ถ้าจะให้สัตว์สี่เท้าพรทุกอัน ให้เอาดอกไม้คอกยวิยชาทุกวันจะปรารถนา
 อันใดก็ได้ทุกประการเถิด ถ้าผู้ใดพบพระเกสรก็ดี พระว่านก็ดี พระ
 ปรอทก็ดี ก็เหมือนกันอย่าได้ประมาทเลย อานภาพทั้งกำแพงล้อม
 กันภัยแก่ผู้นั้น ถ้าจะให้ความศุขย์ เอาพระสร้งน้ำมันหอมเอาด้วย ๓๓
 เส้นขน้ำมันหอม และทำให้เทียบตามถวายพระแล้วพียฐานตาม
 ความปรารถนาเถิด ถ้าผู้ใดจะสรรหิวให้เขียนยันต์นี้ ใส่ใส่เทียบเถิด
 ยันต์ :-

๑๓

แล้วว่า นโมไปจนจบแล้วว่าพาหุง แล้วว่า อิติย โสภการ มหเสขย์
มรุตติ แล้วว่าพระเจ้าทั้ง ๑๖ พระองค์เอาทั้งคุณ กิริมีที กรรมท กรรมท
เกรเมเมเท ตามแต่จะเสกเด็ก ๓ ที่ ๗ ที่วิเศษนัก ถ้าได้รู้พระคาถา
นี้แล้ว ขยำกลีวอินทิลอย ท่านตีค่าไว้ควรเมือง จะไปรัชก็คุ้ม
ได้สารพัดศักรแล

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานคัมภีร์มาดังนี้

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า นายชึก

ข้ากลีบลงเรือชะล่าล่องไปขึ้นท้ายเมืองใหม่ เก็บเงินมาจนถึง
พลับพลาที่เมืองใหม่มีถนน ๒ สาย ยาวขึ้นมาตามลำน้ำเคียงกันขึ้นมา
สาย ๑ อยู่ริมน้ำ สาย ๑ อยู่บนดอน แต่ถึงสายริมน้ำน้ำนั้นก็ไม่ว่อม
ย่านเรือนก็เป็นอย่างลักษณะถนนบ้านหม้อเมืองเพชรบุรี ที่เรือนบาง
กอกอย่างเก่า ไม่ใช่ถนนเสาชิงช้า ผู้คนก็แน่นหนาอยู่ มาแต่ท้าย
เมืองถึงพลับพลาประมาณ ๒๐ เส้นเศษ

วันนี้ถ่ายรูปไม่มากแต่สนุก เพราะได้เปลี่ยนแว่นเปลี่ยนทำนอง
ถ่าย และถ่ายง่ายไม่เหมือนถ่ายในป่า ๒ วันมาแล้ว ซึ่งยังไม่เคย
ถ่ายเลย ล้างรูปไว้แต่กะจกใหญ่ จะล้างหมดกลับแห้งไม่ทัน วันนี้
ได้ตัดผมตามพระเทพากรณีขึ้นมาจากขางกอกโดยทางรถไฟแล้ว ลง
เรือมาด้วยแต่นครสวรรค์ เพราะหาเวลาอีกไม่ได้

วันที่ ๒๖ หมายถึงยังไม่คืนแต่มาเข้าไปปลุก ๒ โมงเศษ ก็เข้า
แล้วออกไปแจกของให้ผู้ที่มาเลี้ยงดูและรับทั้งผู้หญิงผู้ชาย ทลวงพิพิธ
อภัยผู้ช่วยซึ่งเป็นบุตรพระยากำแพง (อิน) นำคาบผลทอง ซึ่งพระพรท
ยอกฟ้าพระราชทานพระยากำแพง (นุช) เป็นข้าเห็นมือเมื่อไปที่แพช
แล้วตกลับมาแก่พระยากำแพง (นาค) ซึ่งเป็นสามีแพงยตร์พระยากำแพง
(นุช) บุตรพระยากำแพง (นุช) และแพงภรรยาได้เป็นผู้ว่าราชการเมือง
กำแพงต่อมา ๔ คน คือพระยากำแพง (ขัว) พระยากำแพง (เถอน)
พระยากำแพง (น้อย) พระยากำแพง (เกิด) ได้รักษาแผ่นดินต่อๆ กันมา
ครั้นพระยากำแพง (เกิด) ถึงอนิจกรรมผู้อื่นนอกจากตระกูลนี้มาเป็น
พระยากำแพงหลายคน คาบพักอยู่แก่นายอินบุตรพระยากำแพง (เกิด)
ซึ่งเป็นบิดาทลวงพิพิธอภัย ภายหลังนายอินได้เป็นพระยากำแพง ครั้น
พระยากำแพงอินถึงแก่กรรม คาบจึงตกอยู่กับทลวงพิพิธอภัยบุตร
ผู้นำมาให้ นี้ พิเคราะห์ที่ดูก็เห็นจะเป็นคาบพระราชทานจริง เห็นว่า
เมืองกำแพงเพชรยังไม่มีพระแสงสำหรับเมืองเช่นแควใหญ่ ไม่ได้
เตรียมมา จึงได้มอบคาบเล่มนี้ไว้เป็นพระแสงสำหรับเมือง ให้ผู้
ว่าราชการรักษาไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธี แล้วถ้ารูปพวก
ตระกูลเมืองกำแพงที่มาหา ทั้งคนคือท่านผู้หญิงทรพย์ภรรยาพระยา
กำแพง (เกิด) อายุ ๗๓ ปี เห็นจะเป็นขื่อ ฉศกจลศักราช ๓๑๗๖
ยังสยายแก่มีสีพุกาไม่หลงเคียวได้เป็นต้น กับลูกที่มา ๒ คนคือ ซอฝง
เป็นภรรยาพระพล (เหลี่ยม) อายุ ๗๓ ปี ลูกคนสุดท้ายชื่อช่อแก้ว เคยไป
ทำราชการในวังครั้งรัชกาลที่ ๔ แล้วมาเป็นภรรยาพระยารามณรงค์

(ทรุ่น) อายุ ๖๔ ปี หลานหญิงชื่อหลายเป็นภรรยาหลวงแห่งอายุ ๖๔ ปี หลานหญิงชื่อเพอนเป็นภรรยาพระพลอายุ ๔๖ ปี หลานหญิงชื่อพัน ภรรยาหลวงพิพิธภักย์อายุ ๔๔ ปี หลานชายหลวงพิพิธภักย์อายุ ๔๔ ปี เหลนที่มา ๖ คน คือกระว้าง ภรรยานายชิตอายุ ๒๔ ปี เปล่งภรรยานาย คลองอายุ ๒๓ ปี รั้วบุตรพระพลอายุ ๓๗ ปี ประคองอายุ ๓๗ ปี หวิภักย์อายุ ๓๖ ปี บุตรหลวงพิพิธภักย์ ละอองบุตรนายเงินอายุ ๓๒ ปี โหล่นได้ตัวมา ๒ คน แต่ถ่ายคนเกี่ยวแต่ที่ชื่อเลียบยศตรี โนมอายุ ๓๓ ปี ได้ถ่ายรวมกันเป็น ๕ ตัวคน ที่ถ่ายนั้นกันออกเสียข้างตัวมาไม่ครบหมดตัวด้วยกัน ลูก หลาน เหลน โหล่น ซึ่งสืบมาแต่ท่านผู้หญิงทวพย ซึ่งมีชีวิตอยู่ด้วยกันได้วัน ๑๓๓ คน ที่เมืองกำแพงนี้ประหลาดกว่าเขื่นที่มีใช้เจียมสม ถึงถาม ชาวเมืองนั้นเองก็ไม่มีใครปฏิเสธสักคนหนึ่งว่าใช้ไม่ซุ่มและไม่ร้าย แต่ ได้พยคนแก่ทั้งหญิงทั้งชายมากกว่าที่ไหน ๆ หมด กรมการคร่ำ ๆ อายุ ๗๐-๘๐ ก็มีมากหลายคน ราษฎรตามแถวตลาดก็มีคนแก่มาก ถ้า ะหารหรือพวกกำแพงจริงคงบอก่าพระพิมพ์ของกัน ตัวนี้นับถือกันมาก พระเล่าให้ฟังว่าเวลาที่ไม่ได้เสกจะมาหากันนัก ๆ หายากอย่างยิ่ง ต่อ เมื่อเสกมาจึงรู้ว่าพระพิมพ์มีมากถึงเพียงนี้ ต่างคนต่างก็ตระเตรียม กันอยากจะได้ถวาย ก็เป็นความจริงเพราะผู้ที่มาถวายไม่ได้ถือหรือห้อม มาตามปกติ จักมาในพานดอกไม้ นุ่งวางคามรินถนน ใต้เสมือ ทุกวันไม่ได้ขาด ความนับถือกลัวเกรงเขื่อนนั้นมากอย่างยิ่งเพราะไม่ ใครได้โดยเฝ้าแทน แต่กิริยาอาการเรียบร้อยไม่เหมือนตำบลด่านตาม ระยะทางซึ่งกล้าไปยืนอยู่ คงมีผู้มากวางถึงกันไม่ได้ขาด

ด่าขรูปแล้วเสด็จลงเรือประพาสล่องไปขึ้นท่าหน้าวัดเสด็จ เพื่อจะ
 ด่าขรูปวัดเสด็จ ซึ่งเป็นที่จารึกยกเรื่องพระพิมพ์ แต่คำจารึกนั้นได้นำ
 ไปกรุงเทพฯ เสียแล้ว^(๑) แล้วจึงเคียวไปวัดคยวง ซึ่งเป็นที่พระครูเจ้า
 ครอบอยู่ผ่านถนนสายใน ถนนสายนี้งามมากได้ด่าขรูปไว้และให้ชื่อถนน
 ราชดำเนิน วัดคยวงนี้มีลำคลองกว้างประมาณ ๖ วาหรือ ๘ วาน้ำขัง หอยโค
 และกบฏปลุกอยู่ในน้ำแปลกอยู่ ต่อข้ามคยวงเข้าไปจึงถึงบริเวณพระอุโบสถ
 ทางที่เข้าเป็นทิศตะวันตกก้านหลังหันหน้าออกทางทุ่ง มีพระอุโบสถ
 ย่อมหลังหนึ่ง วิหารใหญ่หลังหนึ่ง ก่อด้วยแลงแต่เสริมอิฐดิ้นปูนหลังคา
 เห็นจะผิดรูปแต่ขยับไป หลังพระวิหารมีฐาน ๓ ชั้น อย่างพระเจดีย์
 เมืองนี้ แต่ข้างบนแปลงเป็นพระปรางค์ เห็นจะแก้ใจขึ้นใหม่ โดยพัง
 เสียแล้วไม่รู้ว่าจะปรุเคียวอย่างไร ในพระวิหารมีพระพุทธรูปต่าง ๆ อยู่
 ข้างระกั ๆ พระครูเลือกไว้ให้เป็นพระลีลาสูงคอกคย กับอะไรอีกองค์
 หนึ่งตนเต็มที่ไม่ชอบ จึงไต่ชื่อเลือกเอาเอง ๔ องค์ เป็นพระยืนกำแพง
 ไชยราณแต่ขึ้นเขมรองค์ ๑ พระนาคปรกชาครฐานเขาหล่อฐานเดิมขึ้นไว้
 องค์ ๑ พระกำแพงเก่าอีกองค์ ๑ พระชินราชจำลองเหมือนพอใช้ อีก

(๑) จารึกนี้ เดิมอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ ว่าด้วยเรื่องพระ
 ธรรมราชาธิราชสร้างพระมหาธาตุแต่ปลุกพระศรีมหาโพธิ ซึ่งได้นำจาก
 ดังกถนเมืองนครชุม ดับถวนได้ให้ตั้งฐานต่อมา ว่าจารึกแผ่นนั้นเดิมอยู่ที่
 หน้าพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ข้างฝั่งตะวันตกเมืองกำแพงเพชร ฐาน
 ปักศิลาจารึกนั้นยังอยู่จนบัดนี้ มีชั้นนวมไว้ที่วัดเสด็จ แล้วจึงได้ลงมา
 กรุงเทพฯ ฯ

องค์ ๑ กลับจากวัดหยุดถ่ายรูปร่าง จนเที่ยงจึงโคลงเรือเหลือง ล่อง
ลงมาไม่พบกรมหลวงประจักษ์ ทกลงทำกับเข้ากันมา ต่อจวนกับเข้า
สำรับจึงได้พบ แวะกินที่พลับพลาปากอ่าง ล่องเรือลงมาหยุดชั่วคราวเพื่อ
ถ่ายรูปร่างเวลานั้น ขาล่องนี้เรือใช้ คักกรเชียง แต่ก็ยังเป็นอันดีกว่าที่
เขาเสียกว่ากรเชียงเรือเล็ก ๆ อยู่ในลอบน้ำลงมา ถึงที่พักแรมตำบลด
วังนางร้างแต่ที่แท้เขาเรียกวังอร่าม เรียกนางร้างดังคำถือทำบไม่เข้าใจ
เวลาที่มเศษ

วันที่ ๒๗ ออกเรือเช้า ๓ โมงจน ๕ โมง จึงได้ไปขึ้นเรือเหลือง
หยุดกินเช้าที่คลองเป็นป่าฝั่งตะวันออก แล้วมาหยุดที่หาด ถ่ายรูปร่าง
พระอาทิตย์ตก เลยกักกรเชียงลงมาจนถึงพลับพลาบ้านแตนเวลาพล
ไม่มีเรื่องอะไรเลยนอกจากย้ายกรเชียงที่ คักง่ายแสนสาหัส จนช
ว่ากรเชียงแล้วไม่มีอะไรเขาเท่า ถ้าขึ้นที่ทวนน้ำแล้วเป็นไม่ ช
เป็นอันขาด

วันที่ ๒๘ ออกเรือ ๓ โมงเช้า ค่องรอรับพวกจีนไทยที่มาหารวม
ทั้งตาแสนปมที่เห็นพายเรือมาแต่วานนี้ด้วย แวะกินเช้าที่พลับพลา
หัวตง ซึ่งเขาจะให้มาแรมเวลาบ่ายโมง ๓ เท่านั้น จึงเปลี่ยนเล
ลงมายางเอน หยุดถ่ายรูปร่างนอกครึ่งหนึ่ง มาตามทางมีคนรู้จักเรือ
เหลืองว่าเป็นที่นั่งทั่วทุกแห่ง ที่ไหนเคยแวะที่นั่นคนยังประสมมาก
มีอะไรที่ระคี่ระเคาะโห่ร้องได้ก็คี่เคาะโห่ร้องทุกแห่งมีเสียงพายตามเอา
ของมาให้ก็มาก ที่เก่าเลี้ยวประ โคมไฟใหญ่เพิ่มเติบถึงก้วย ผู้หญิง
ก็เติบถึง มาถึงเขากินไค้ยมีโห่และพระสวด เห็นเวลาจวนวันอยู่

จึงได้คิดแวะด่ารูป แต่ชายหาคนนำคนเรือใหญ่เข้าไปไม่ถึง ทั้งลงเรือ
 เล็กลำเลียงเข้าไปอีก เกือบครึ่งหนึ่งเหลือกำลังทั้งเวลาก็บ่าย ๔ โมงแล้ว
 ไม่ได้ตั้งใจจะขึ้นเขา แต่ครั้นเข้าด่ารูปที่เขาแล้ว เห็นที่วัดพระ
 เทวียบมรยน์แน่นหนามาก จึงเลยไปด่ารูป ครั้นเข้าไปใกล้ดูคนตะเกียบ
 ตะกายกันหนักหนา จนต้องยอมขึ้นวัด ๆ นี้เรียกชื่อสามัญว่าวัดเขาคิน
 แต่ชื่อจริงมากจนจำไม่ได้ตั้งชื่อว่า “วัดพระหน่อธวัชเทวียบมรยน์
 กษัตราภรณ์” เจ้าอธิการชื่อเฮ้ง รูปพรรณสัณฐานก็ กลางคนไม่หนุ่ม
 ไม่แก่ เป็นฝ่ายวิษณวาระ ที่คนระเนียบดีด้อมมาก พังมาจากวัดมหาโพธิ
 ที่ตรงกันข้ามได้ ๒ ปี แต่มีคนแก่สัปปุญสและชาวบ้านหลายคน มาคอย
 อธิบายชี้แจงโน่นนี่ เจ้าอธิการว่าได้สร้างศาลาขึ้นไว้หลังหนึ่งขนาดเครื่องมุง
 จึงให้เงิน ๓๐๐ บาทช่วยศาลานั้น แล้วสัปปุญสทนายทักชวนให้เข้าไป
 คุกในวัด ซึ่งเชื่อเสียแล้วว่าอะไรไม่มีอะไร แต่เลยอ่อนน้อมไม่ได้ ครั้นเข้าไป
 ถึงในลานวัดเห็นใหญ่โตมาก เป็นที่เทียบรายไต่ระมีไม้ใหญ่ กว้างเห็นจะ
 เกือบ ๓ เส้น ยาวสัก ๔ เส้น เป็นที่รักษาสาธกหมกคอกอย่างยิ่งรู้สึก
 สบายด่ารูปแล้ว พวกสัปปุญสชวนให้ไปกุพระอุโบสถ ซึ่งอยู่บนเขา
 จึงได้รู้ว่ายังมีทางอีกทางหนึ่งสำหรับขึ้นเขา มีบรวไคอยู่ขึ้นตลอดกระทำ
 กว่าเขาวงกตยากสักหน่อย แต่ทางขึ้นง่ายไม่ใช่เขาคินเขินเขาคีลา มี
 คินหุ้มแต่คอนล่าง ๆ พวกสัปปุญสพากันคักนำขึ้นไปไว้สำหรับจะให้กิน
 จะให้ช้ำย โยสถนั้นรูปร่างเป็นศาลาไม่มีฝา หลังใหญ่มีพระเจดีย์องค์ ๑
 แต่ข้างหลังโอบล้อมด้วยกำแพงค้ำ ก็ยังมีขี้ใหญ่ เห็นจะเป็นลำเคียว
 กันก็ยังมีบ้านหูกวาง แลเห็นเขาหลวงเมืองนครสวรรค์สถก้อยู่ในที่ลึก

ด่าขรยไปแล้วไล่เสียงเรองวักนี้ ได้ความว่าพระครุฑวายุวิกรมหาโพธิมา
 เริ่มสร้างไค้ ๘๐ ยมาแล้ว ๆ ได้ขุสิ่งขรณกันค่อ ๆ มา ตามที่เล่านี้ว่า
 เป็นที่สิ่งส่ของพวกชาวลขี้แล ฟังจะย้ายขึ้นไปอยู่เขาหลวงเมืองไซยนาท
 เสียเมื่อเร็ว ๆ นี้ มีตาแก่คนหนึ่งอายุ ๘๐ เคยเป็นผู้วีเรื่องชาวลขี้แล
 มากตั้งแต่ชันต้นมา มีตาแก่อีกคนหนึ่งอายุ ๖๐ เคย เป็นพระยานยันยัน
 ชันเก่า ๆ ยังพวกหนุ่ม ๆ อีกเป็นกองเป็นพระยานยันยันชันหลังว่า ได้ยิน
 เสียงพิณพาทย์ และเสียงฆ้องเสียงโห่ร้อง เพราะมีศึกขี้สามัญเป็นอันมาก
 ครั้นชัน ไปดูก็ไ่ม่เห็นอะไร ในเชิงหลังเขมแต่เดิมมาไ่ม่มีอะไรกษณัน
 เพราะเป็นที่เขาเล่นยช้เรือกัน ได้ยินเสียงเกรียวกราวไปก็ไ่ม่เห็น
 อะไร ทั้งการที่ไค้ยินเกรียวกราวนั้นไ่ม่ใช้เวลากลางคืนเป็นเวลา
 กลางวันก็วยค่อแล้ว ๆ จึงไค้เห็นกระทงที่ใส่ของมากนั้นตั้งเกล็ดงกลาง
 อยู่ ในบึง จนเมื่อเวลาเสกชันไปเห็นช่องทางแก้วใหญ่เร็ว ๆ นี้เอง ก็ยังไค้
 ยินเสียงอยู่ แต่ก่อนที่เขานมถ้ำหลายแห่ง พวกลขี้แลเขาไปเขาขี้ถ้ำ
 เสียด้วย ไค้ตามล่อจะให้เห็นคนรไ่ม่ยอมรับเห็น เล่าแต่เรองคนลขี้แล
 อย่างเกี้ยวเป็นจริงเป็นจังไป คนเขิลขี้แลชันยังมีมาก แล้วเขาพา
 เกียวไปตามสันเขา ออกไปลงนอกซึ่งแลเห็นจากแม่น้ำ มีวิตรได้ถมละ
 ทย์ที่คนเอาศึขี้ รักษาศอกหมคกรก้เหมือนกัน เขาอ้างมาตั้งขึ้นกระถาง
 ต้นไม้เด่นเขาขี้พอไค้ กลบลังทางค่านข้างรึมน่าซึ่งมีขรรไค้ย่นเหมือนกัน
 เจ้าอธิการถามหาทลกรหม่อมมีคิคนมาข้างหรือไ่ม่ ครั้นไค้ความ
 ว่ามีมาจึงเอาแหวนถักพิรอดมาแจก แหวนนั้นทำนองเกี้ยวกับขรรมีวง
 วิกัพระกู่ แก่ขรรมีวงถักด้วยกระต่ายลงวิกั นี้ถักด้วยค้ายคำเรียมข้อยกั

กลยั้งมาโดยสพานเขาทำย่นลงมาบนพื้นหาดในยาวอยู่ พวกราษฎร
ทั้งชายหญิงและเด็กลงมาช่วยกันเข็นเรือโดยความเข็ดขาน เหมือน
อย่างแห่พระ เด็ก ๆ จนหมดคงยังไม่วางค้ำงได้ ล่องลงมาถึง
พลับพลาข้างเอนเวลาพลบ วันนั้นรุ่งชุกกว่าทุกวัน ถึงเมื่อขามาก็มาถึง
นครสวรรค์ ตอนเย็นมีข่างที่เป็นขงนอนหัวค้ำงไม่มีไยเท้าวไร แต่อย่าง
ไร ๆ ก็คงยังน้อยกว่าข่างกอก

วันที่ ๒๘ เช้าพวกชาวบ้านมาหา แต่ล้วนพวกที่ยังไม่รู้จักต้องการ
ระมาศ ในหมื่นนั้นมิยาคือมิย้านพม่วง ซึ่งได้ไปขึ้นกินข้าววันแรกมาด้วย
ก็ลูกสาวคนหนึ่งหลานคนหนึ่ง ครั้นเวลาออกไปก็ไม่รู้จักอยู่นั้นเอง
ได้ถามว่าพระยาโยธาณไปที่ย่านหรือ คอยว่า ท่านว่า ท่านเป็นพระยา
โยธาณ แต่อย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าท่านนาคให้ลงไปหาพระยาเฝ้าไม่
ใช่หรือ ก็รับว่าท่านว่าเช่นนั้นแหละแต่จะอย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่า
ทำไมแกลไม่เชื่อท่านหรือ บอกว่าก็เชื่อแต่อย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่า
ทำไมจึงว่าอย่างไรก็ไม่ทราบ บอกว่าชาวบ้านเขาว่าอย่างหนึ่ง ถามว่า
เขาว่าอะไร อิกเขื่อนไม่ใคร่จะบอกต้องซัก แล้วกระซิบกระทรายว่าเขา
ว่าไม่ใช่พระยาโยธาณ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเอง พอรู้เช่นนั้นเข้าจนลุกช้ำ
ทั้งตัว ได้บ่นสงสัยอยู่แล้ว เลยนอนไม่หลับกระสับกระส่ายไป ถามว่า
แก่เท็จทุกอะไรหรือจึงได้ไม่สยาย ก็ว่าได้พุกมากอ้อมมีเรื่องขึ้นค่านาเป็น
คั้นถามว่าพระรูปพระโสมท่านเป็นอย่างไร กระซิบบอกว่าสูง ๆ ผอม ๆ
ผิวอยู่ข้างจะคล้ำม จึงถามว่าวันนั้นไปก็ช่วยกับเจ้าคุณโยธาณแก่จำไต่หรือ
ไม่ว่าไม่ทันถึงเทศมวิธรับรองอยู่ แล้วหันไปถามลูกสาวว่าท่านไป

ค้วยหรือไม่ นางลูกสาวหิวร้องบอกว่าท่านไปค้วยจำได้ ถามว่าถ้า
 ข้าจะบอกแกว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัวเองแกว่าอย่างไรออกจะเหลือกลานแล
 ึ่งอยู่สักครู่หนึ่ง ลูกขึ้นนั่งยองๆ ฟูฝ้า ชวนลูกสาวแน่นแล้วให้มาราย
 ท่านเสีย ลูกสาวก็หยดหัวร่อทันที สองคนฟูฝ้าลงกราบ ๓ หนอย่างไหว้
 พระไ้ให้แหวนเนื่องประคัยเพชรพลอย ซอหากกรงเก่าทำขวัญคนละวง
 หลานเผอิญเสมาหมก เป็นของแก่ต้องการมาก ต้องให้กำไลเงินข้อผู้
 แทนคู่หนึ่ง แล้วไ้ลงเรือเวลา ๓ โมงเช้า มาจนจะเลี้ยวชนแควใหญ่
 ึ่งไ้เอาเรือไฟลาก ขึ้นมาจากที่แพไ้สเตรชั่นรถไฟ พบพระยา
 สุขุมและจระซึ่งไ้พยายามทำเป็นคนตามเสด็จ ลงเรือแม่ปะถ่อขึ้นไป
 แม่น้ำน้อยบ้าง เรือแม่ปะมาถึงแควใหญ่เข้าคู่ม่ง่ามเต็มที ท่านายท้าย
 บ่นว่าไม่ถ่อถ่อ มันเป็นเรือสำหรับแควน้อยอย่างเคียวแท้ ๆ แต่ถ้าผู้ซึ่ง
 ไปเรือแม่ปะชั่วแต่ขาดองไม่ไ้ถ่อขึ้นแล้ว นับว่าเป็นผู้ไม่เคยลงเรือ
 แม่ปะไ้ เพราะเวลาถ่อมันเช้อพันประมาณ ทำกับเข้าเลี้ยงกันที่แพ
 แล้วสั่งคำพิพากษาประหารชีวิตอ้ายวิม ทหารราเท ๑๐ โยษมน่านายสิบ
 นายหมู่ตัวตาย ความเรองนี้ไ้เกิดชนเมื่อวันที่ ๒๕ นายร้อยเอก
 ชนพิทยทอคมทหารเมืองนครสวรรค์ตามขึ้นไปจนถึงกำแพงเพชร จอก
 อยฝั่งตะวันตกห่างเรือที่นั่งจอกประมาณ ๒๐ เส้น วันนั้นอ้ายวิมอยู่ยาม
 ในเรือมอซึ่งเป็นเรือทหารอยู่ พวกทหารทั้งปวงข้ามมารีบเสด็จเวลา
 เช้า ๒ โมงเศษ อ้ายวิมบ่นว่าหิวเข้าขอนายสิบเรียกทหารมาเปลี่ยน
 นายสิบบอกว่ายังไม่มีคนไ้ไ้ไปอีกหน้อยหนึ่ง แล้วลูกขึ้นไ้ล่อออกมา

จากชาย อ้ายวิมยื่นยามอยู่ที่กระตานเลีย เขาตาพลายขึ้นแท่น
 นายสืบที่นักแรลกลึงวาวนม พลักตกน้ำลงไ้แต่หน้าคนไม่ไ้จ้มและไม่
 มีหลักคอดันโต นายสืบร้องชน คนที่อยู่ในเรือไปช่วย พุงขึ้นมากก็ขาดใจ
 ตาย ไ้มีโทรเลขส่งไ้ถึงจิระเห็นว่าเป็นการสำคัญอยู่ควรระตังลงโทษ
 โศภิตันที ความเช่นนี้เป็นหน้าทีศาลทหาร ให้จัดการตั้งศาลทหารที่
 เมืองนครสวรรค์พิจารณา ให้เสร็จทันวันกลับลงมาถึง คำให้การอ้ายวิม
 รัยแก้วว่าเฉลยสติ ทนายจะสะกิดพะยานเอิกว่าไม่มีสาเหตุวิฆาตอันใดกัน
 หมอตรวจว่าอ้ายวิมไม่ไ้เป็นคนเสียวจริต นายทหารประจำหมวดเบิก
 ความว่าอ้ายวิมเป็นคนเรียบร้อยไม่เคยต้องรัยโทษเลย พังเข้ามาเป็น
 ทหารเมื่อเดือนเมษายน ศาลปรึกษาวว่าอ้ายวิมทำผิดพระราชกำหนด
 กฎหมายและซังซังกับทหาร ทั้งเป็นเวลารักษาราชการเสกั้พระราช
 คำเนนให้ลงโทษประหารชีวิต ไ้สั่งให้ประหารชีวิตตามคำปรึกษา
 เพราะเห็นว่าทหารพังตั้งชนใหม่ ๆ ในหัวเมือง ถ้าลดหย่อนโทษจะเป็น
 เบี่ยงอย่างให้มีความกำเริบ กำหนดจะไ้ไ้ไปยิงเสียในเวลาพรุ่งนี้

เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวหมายจะถ่ายรูป ขึ้นไปพอสันจากคลอง
 บรเพื่อชรหน่อยหนึ่ง พอเห็นฝนตั้งรังให้ปล่อยเรือไ้ล่องมาถ่ายรูปไ้ ๒-๓
 แผ่น พอมีพายุกัดฝนตกต้องกลับลงมาทั้งฝน เวลาค่ำมีคนขายของแต่
 ไ้ถามไ้ไ้ความว่า เขาเกณฑ์ให้มาขายเป็นการกรรต ในแม่น้ำจกไฟ
 ตามเรือแพสว่าง และมีพิณพาทย์ครกครน ไม่มียุงเหมือนเมื่อคนนควย.

หมกพระราชนิพนธ์เพียงเท่านี้